

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

WIESŁAWA TYSZKIEWICZ

STRUKTURA
AGRARNA POLSKI
1945–1975

ANALIZA PRZESTRZENNO-CZASOWA

ROK 1978

ZESZYT 1

WROCLAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

**WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ
za ostatnie lata**

1973

- 1 **Geografia rolnictwa. Problematyka i kierunki badań**, s. 200 + nlb., zł 30,—
- 2 **Problemy urbanizacji w krajach Trzeciego Świata**, s. 174, zł 27,—
- 3—4 **Kartograficzna metoda badań w geografii**, s. 166 + nlb., zł 30,—

1974

- 1—2 **Przestrzeń krajów Trzeciego Świata. Problemy metodologiczne**, s. 212, zł 48,—
- 3—4 **Zasoby, człowiek i środowisko**, s. 93 + nlb., zł 24,—

1975

- 1—2 **Przestrzenna dyfuzja innowacji**, s. 202, zł 48,—
- 3—4 **Matematyczne modelowanie środowiska**, s. 131, zł 48,—

1976

- 1 **Modele w geografii fizycznej**, s. 151, zł 24,—
- 2 **Modele dyfuzji i Łańcuchy Markowa w analizie przestrzennej**, s. 124, zł 24,—
- 3—4 **Metody matematyczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa**, s. 151, zł 48,—

1977

- 1 **Zdjęcia i obrazy satelitarne w badaniach środowiska geograficznego**, s. 147, zł 24,—
- 2 **Przestrzenne modele symulacyjne**, s. 153, zł 24,—
- 3 **Integracja systemu planowania oraz rozwój miast w Europie Zachodniej**, s. 128, zł 24,—
- 4 **Badanie i zbieranie map. Przegląd historyczny**, s. 78, zł 24,—

1978

- 1 **Ekologia krajobrazu**, s. 132, zł 24,—
- 2 **Geografia zastosowań ekonomicznych**
- 3—4 **Teoria biegunów wzrostu**

STRUKTURA AGRARNA POLSKI 1945–1975
ANALIZA PRZESTRZENNO-CZASOWA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND OF SPATIAL ORGANIZATION

WIESŁAWA TYSZKIEWICZ

CHANGES
IN THE AGRARIAN STRUKTURE
IN POLAND 1945-1975
A SPATIO-TEMPORAL ANALYSIS

YEAR 1978

FASC. 1

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

WIESŁAWA TYSZKIEWICZ

STRUKTURA
AGRARNA POLSKI
1945–1975

ANALIZA PRZESTRZENNO-CZASOWA

ROK 1978

ZESZYT 1

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: Halina Szulc
Sekretarz Redakcji: Zuzanna Siemek
Członkowie Redakcji: Kazimierz Klimek, Wanda Spryszyńska,
Władysława Stola, Andrzej Żeromski

Adres Redakcji:

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

Redaktor Wydawnictwa: Hanna Jurek

Redaktor techniczny: Ryszard Ulanecki

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1978,
Nakład: 460 egz. Objętość: ark. wyd. 7, ark. druk. 5,5, ark. form. A₁
7,3. Papier druk. sat. IV, 70 g, 70 × 100. Oddano do składania 21 II
1978. Podpisano do druku 10 VIII 1978. Druk ukończono w sierpniu
1978 r. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. nr 204/78 — M-9

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
I. Struktura agrarna. Pojęcia i badania	8
II. Przemiany w strukturze agrarnej Polski	18
1. Gospodarka indywidualna	23
2. Proste formy kooperacji	52
3. Rolnicze spółdzielnie produkcyjne	53
4. Gospodarstwa państwowe	55
III. Najważniejsze zmiany w strukturze agrarnej po 1970 r.	59
Literatura	63
Aneks	74
Changes in the agrarian structure in Poland 1945—1975. A spatio-temporal analysis. Summary	84
Аграрная структура Польши в 1945—1975 годах. Территориально-временный анализ	86
Резюме	

WSTĘP

Opracowanie jest próbą charakterystyki przemian struktury agrarnej Polski z punktu widzenia geograficznego, tzn. w ujęciu przestrzennym.

Zostało ono przygotowane na podstawie danych statystycznych GUS (głównie Spisów Powszechnych z lat 1950, 1960 i Narodowego Spisu Powszechnego z 1970 r.) oraz literatury przedmiotu, jak również opierając się na opracowaniach wykonanych w latach 1971—1975, w ramach problemu węzłowego „Podstawy Przestrzennego Zagospodarowania Kraju”, koordynowanych przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Podstawowym okresem badań w pracy są lata 1950, 1960 i 1970. Tam gdzie jednak było to możliwe wprowadzono dane z roku 1945 i 1975. Stopień szczegółowości opracowania, jak i okres badania zależały w dużej mierze od dostępności materiałów. Charakterystykę przemian w strukturze agrarnej Polski poprzedzono omówieniem literatury przedmiotu.

W pracy przedstawiono oddzielnie gospodarkę indywidualną, w tym strukturę wielkości gospodarstw, rozdrobnienie gruntów, zagadnienie ludności dwuzawodowej, następnie proste formy kooperacji, rolnicze spółdzielnie produkcyjne i gospodarstwa państwowe.

Analizę przestrzenną badanych zjawisk wykonano dla całego kraju w układzie powiatowym, a dla 1975 r. w układzie wojewódzkim; ma więc ona charakter makroskalowy.

Wprowadzenie nowego podziału administracyjnego kraju w czerwcu 1975 r., a w szczególności likwidacja powiatów, utrudniły badanie przemian w czasie. Aby utrzymać porównywalność w opracowanych wcześniej kartogramach w skali powiatowej dla lat 1950, 1960, 1970, pominięto granice administracyjne powiatów, pokazując poszczególne zjawiska za pomocą zasięgów, dla 1975 r. zaś w skali województw. Również w tekście, aby uniknąć nieporozumień, starano się pominąć nazwy dawnych województw zastępując je nazwami jednostek fizjograficznych lub historycznych, zależnie od tego, w jakim stopniu zasięgi omawianych zagadnień były zbieżne z zasięgami poszczególnych jednostek. Nazwy dawnych powiatów i województw zostawiono jedynie tam, gdzie nie było ich czym zastąpić.

I. STRUKTURA AGRARNA POJĘCIA I BADANIA

Duże zmiany społeczne oraz gospodarcze, zachodzące na całym świecie po I i II wojnie światowej, pociągnęły za sobą poważne przeobrażenia w strukturze agrarnej rolnictwa. Przemiany w strukturze agrarnej rolnictwa spowodowały pojawienie się w poszczególnych krajach licznych publikacji naukowych: ekonomiczno-rolniczych, socjologicznych i geograficznych, a także opracowań oraz programów badawczych FAO. Zawierają one oprócz sformułowań teoretycznych lub metodycznych dotyczących bądź technik badawczych, bądź klasyfikacji badanych struktur, również prace o charakterze poznawczym, oparte na wynikach spisów powszechnych, spisów rolnych lub ankiet, dających analizę owych struktur i ich przeobrażeń.

Przeglądu literatury i omówienia w skali świata problemów społeczno-własnościowych rolnictwa dokonał J. Kostrowicki (1973).

W pracy tej analizę przestrzenną przemian struktury agrarnej poprzedzono krótkim omówieniem literatury przedmiotu, dotyczącej zarówno samego pojęcia struktury agrarnej, jak i dotychczasowych badań nad strukturą agrarną Polski.

Interesującą dyskusję pojęcia struktury agrarnej, na podstawie literatury, przyniosła praca historyczna R. Chomać (1970). Rozważań teoretycznych na temat tego pojęcia w literaturze polskiej jest niewiele, a zakres ten był najczęściej ustalany przez różnych autorów w toku badań na ich doraźne potrzeby. Istnieją zatem poważne różnice między poszczególnymi autorami, jeśli chodzi o zakres pojęcia struktura agrarna. Różnice te są zarówno wyrazem indywidualnych poglądów poszczególnych autorów, jak i dyscyplin, które reprezentują.

Wśród ekonomistów rolnych należy tu zwłaszcza wymienić K. Czerniewskiego (1937), który za strukturę agrarną uważał — „ujęcie liczby warsztatów rolnych w grupy według wielkości i w powiązaniu z kształtowaniem się szachownicy, serwitutów i wspólnot, tytułów władania oraz częściowo użytkowania gruntów”. Zdaniem jego „o strukturze agrarnej w szerszym pojęciu można i trzeba mówić wiążąc obszar gospodarstw z kształtowaniem się nakładów pracy i kapitału”. K. Czerniewski zwracał również uwagę na potrzebę uwzględniania najważniejszych procesów eko-

nomiczno-społecznych, wywierających wpływ na strukturę agrarną. Do rozważań o agrarnej strukturze wsi wiele wniosły również monografie, które oprócz opisu poświęciły nieco miejsca także sprawom struktury agrarnej, ograniczając się zwykle do grupowania gospodarstw chłopskich według obszaru posiadanej ziemi. Badania nad strukturą agrarną wybranych wsi, na podstawie metody analizy budżetów, prowadził F. Bujak (1903, 1915) oraz Instytut Puławski¹. Tematykę tę opruszają również opracowania dotyczące ekonomicznych typów gospodarstw rolnych (W. Poniakowski 1935; S. Nowakowski 1936).

Na pograniczu starych i nowych kierunków badań nad strukturą agrarną stanął W. Styś (1936). Używa on terminu „ustrój rolny”, pod którym rozumie „zasady własności i posiadania ziemi, podział jej na gospodarstwa, wewnętrzną organizację tychże gospodarstw oraz ich wzajemne między sobą stosunki”. Jak wynika z rozwinięcia tej definicji, autor pod pojęcie ustroju rolnego podłożył treść prawno-ekonomiczną. Pragnął być w zgodzie z tradycyjnym podejściem ekonomicznym eksponującym zagadnienia prawno-ustrojowe, ale równocześnie wprowadzał elementy nowe, charakterystyczne dla stosunków kapitalistycznych (najem, towarowość gospodarstw). W literaturze ekonomicznej na przełomie XIX i XX wieku termin „ustrój rolny” w jego węższym zakresie był często używany.

Badania prowadzone przed wojną w Instytucie Gospodarki Społecznej nad strukturą agrarną, rozwinięto w powojennych badaniach Zakładu Struktury Społecznej Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnej. W toku prac Zakładu Struktury Społecznej Wsi IER nagromadziło się dużo doświadczeń i wniosków, rezultatem czego są liczne opracowania J. Tepichta (1953, 1957); B. Gałęskiego (1958) i innych. Za podsumowanie prac tego okresu mogą być uważane prace B. Gałęskiego i A. Szemberg (1953, 1958), wynikiem których było wyróżnienie na terenie Polski rejonów społeczno-ekonomicznych, których główną cechą jest pewna odrębność społeczno-ekonomicznej struktury rolnictwa. Rejony różnią się między sobą udziałem uspołecznionej gospodarki, rozmiarem gospodarstw „biedniackich”, „średniackich” i „kułackich” oraz ciężarem udziału każdej z tych grup społecznych. Różnice międzyregionalne dotyczą również głównych form wyzysku kułackiego, stopnia zależności lub stopnia uniezależnienia się biedoty od kułaka oraz stopnia powiązania gospodarstw średniackich z państwem ludowym. Podział gospodarstw rolnych na grupy społeczne dokonany był na podstawie wielu cech: ziemi i innych środków produkcji (konie, bydło, maszyny), stosunków pracy (praca własna i najemna w różnej postaci, zarobki dodatkowe), wartości produkcji globalnej, wartości produkcji towarowej itd. Jednocześnie starano się uchwycić współzależność tych cech, a zwłaszcza współzależność każdej z nich z cechą

¹ Zob. Biblioteka Puławska, Seria prac społeczno-gospodarczych.

najbardziej uchwytą — obszarem gospodarstwa. W ten sposób ustalono na podstawie materiału reprezentacyjnego (10 000 gospodarstw) przybliżone granice wielkości obszaru gospodarstw „biedniackich”, „średniackich” i „kułackich” w każdym rejonie.

Samo pojęcie struktury agrarnej ewoluowało w tym okresie wraz z rozwojem nauk rolniczych, jak i zachodzących w rolnictwie przemian społeczno-gospodarczych.

Na uwagę zasługuje próba teoretycznego ustalenia zakresu problemowego struktury agrarnej, podjęta przez Z. Stankiewicza (1960), według którego zakres pojęcia struktury agrarnej powinien obejmować:

1. ogólny stan rolnictwa i jego miejsce w produkcji krajowej,
2. podział ziemi i udział klas społecznych w produkcji i podziale dochodu,
3. stan siły roboczej (zagadnienia demograficzne i formy wykorzystania siły roboczej),
4. narzędzia i technikę uprawy ziemi,
5. rodzaje upraw,
6. gospodarkę hodowlaną i przemysł przetwórstwa płodów rolnych,
7. proces kształtowania się świadomości klasowej wsi,
8. walkę klasową na wsi i odbicie jej w programach obozów politycznych,
9. reformy państwowe i prywatne regulujące stosunki własnościowe, stan posiadania oraz wewnętrzną strukturę gospodarczą wsi i folwarku.

Tak więc zakres pojęcia struktury agrarnej dotyczący badań nad strukturą agrarną sprowadza się do całokształtu stosunków wiejskich.

Zakres badań proponowany przez Z. Stankiewicza jest trudny do realizacji. Nawet o wiele węższy zakres definicji ekonomicznej realizowany jest w bardzo różnym stopniu przez autorów podejmujących problematykę struktury agrarnej. Świadczy o tym praktyka badawcza autorów zajmujących się strukturą agrarną.

Rozprawy dotyczące przemian struktury rolnej cechuje duża różnorodność zakresu rzeczowego, chronologicznego i terytorialnego: K. Orzechowski (1954, 1955, 1957, 1958); S. S. Wysłouch (1956); A. Jagielski (1958); L. Bieńkowski (1959); M. Mieszczankowski (1960); S. Borowski (1962); K. Wajda (1964). Na ogół wszystkie rozprawy uwzględniają podział podstawowego środka produkcji rolnej, tzn. ziemi, większość również podział podstawowych środków produkcji (zwierzęta gospodarskie, maszyny rolnicze), a tylko niektóre zajmują się wielkością produkcji i dochodowości gospodarstw.

Według B. Gałęskiego (1962), podstawowy czynnik, który określa społeczną strukturę wsi, to przede wszystkim system ekonomiczny. Przez system ekonomiczny B. Gałęski rozumie nie tylko ogólne rysy dominującego w danym społeczeństwie układu form własności, lecz także system

władania ziemią. Uważa, że pojęcie systemu władania ziemią pokrywa się z pojęciem struktury agrarnej.

Za reprezentatywną, dla poglądów ekonomistów rolnych oraz socjologów wsi, może być definicja struktury agrarnej zamieszczona w Encyklopedii Ekonomiczno-Rolniczej, sformułowana przez B. Gałęskiego (1964, s. 4—6); „Agrarna struktura to ujęcie gospodarstw rolnych w podziale według typów ekonomicznych ... Pierwszą cechą, jaką należy wziąć pod uwagę w analizie struktury agrarnej, jest własność i użytkowanie środków produkcji rolnej ... Dalsza ekonomiczna charakterystyka gospodarstw rolnych obejmować musi poziom wyposażenia w środki produkcji (wśród których obszar ziemi jest cechą najważniejszą, a zarazem najłatwiej uchwytną), kierunek i poziom produkcji oraz stopień towarowości gospodarstwa ... Podziałem najbardziej zasadniczym jest podział gospodarstw rolnych według sposobu połączenia wytwórców i środków produkcji. Podział ten uwzględnia wymienione poprzednio cechy i na nich się opiera, daje jednak szersze podstawy orientacji do uchwycenia głównych procesów społeczno-ekonomicznych właściwych danemu ustrojowi. Podział ten jest przy tym podstawą podziału ludności wiejskiej na grupy klasowe a zmiany w tak pojętej agrarnej strukturze kształtują układ społecznej struktury wsi ...”

Zagadnieniom z zakresu struktury agrarnej najwięcej prac poświęcili: B. Gałęski i A. Szemberg. Zainteresowania pierwszego z tych autorów przesuwają się jednak stopniowo z zagadnień struktury agrarnej na szersze problemy przemian struktury społecznej i typologii wsi (B. Gałęski 1969, 1970, 1971, 1972a).

Strukturą agrarną i jej przeobrażeniami w czasie interesuje się natomiast nadal A. Szemberg. Wymienić tu należy zwłaszcza jej prace dotyczące przemian struktury agrarnej (1962, 1963, 1966 1966a), o gospodarstwach rolnych użytkowników w podeszłym wieku (1967, 1970e), o nowych momentach w ewolucji struktury agrarnej (1967, 1969d), o aktualnych kierunkach przemian w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa (1968, 1969, 1969a, 1969b), o dochodach rodzin wiejskich (1969c), o przemianach w strukturze agrarnej wsi w Polsce (1969, 1970), o dynamice produkcji jako kryterium różnicowania się gospodarstw rolnych (1970, 1970a), o gospodarstwach ekonomicznie słabych (1970b, 1971b), o ludności, zatrudnieniu i migracji (1970c), o zmianach obszarowych w gospodarstwach indywidualnych (1970d), o zmianach wśród użytkowników gospodarstw (1970e), o gospodarstwach chłopskich wobec ubytku siły roboczej (1971a), o gospodarstwach bez następców (1971c,d, 1972), o przeobrażeniach struktury agrarnej (1971e) o zatrudnieniu w indywidualnym rolnictwie (1972b), o popycie i podaży ziemi (1972a), o dzierżawie ziemi w gospodarce indywidualnej (1973), o regionalnym zróżnicowaniu struktury agrarnej (1973a).

Podobnie opierając się na materiałach ankietowych IER i GUS, M. Dziewicka (1951, 1963, 1970) opracowała zagadnienia dotyczące gospodarstw chłopsko-robotniczych i struktury społecznej wsi.

Zagadnieniom struktury agrarnej i jej przemianom poświęcili wiele prac także: Z. Grochowski (1974, 1975, 1976); F. Kolbusz (1963, 1969, 1974); A. Woś (1976) i inni ekonomiści rolni; a także prawnicy, zwłaszcza zaś: A. Stelmachowski (1974) i jego uczniowie, np. W. Pańko (1975). Zagadnieniom grupowania gospodarstw według wielkości poświęcone były prace Z. Kozłowskiego (1958) i B. Gałęskiego (1962).

Próbie wykorzystania jednej z metod matematycznych (metoda łańcuchów Markowa) do badania struktury agrarnej rolnictwa i zachodzących zmian podjął A. Brzoza (1973), wykazując przydatność tej metody do badania zmian w krótkim odstępie czasu i wątpliwości stosowania jej do badania zmian w dłuższym czasie.

Problematykę struktury agrarnej uwzględniały też liczne publikacje dotyczące rolnictwa polskiego jako całości (J. Lewandowski 1969, K. Mična 1974, F. Tomczak 1972 i inni).

Niewielu jednak, z tych autorów wszystkich prac, ujmuje zagadnienia struktury agrarnej przestrzennie.

W sposób przestrzenny najczęściej ujmowali te zagadnienia geografo- wie. Jednakże badając rolnictwo nie poświęcili oni do niedawna zbyt wiele miejsca zagadnieniom społecznym, w tym także strukturze agrarnej. Jedynie badania tzw. szkoły krajobrazowej uznały za istotne problemy władania ziemią i struktury agrarnej dla wyjaśnienia pochodzenia dzisiejszego krajobrazu rolniczego. Dostarczyły one również definicji pojęcia struktury agrarnej, odmiennych od wymienionych wyżej.

Za inicjatorów badań nad krajobrazem wiejskim uważani są A. Meitzen (1895) i R. Gradmann (1910), jednakże największy wkład wnieśli dwaj historycy — M. Bloch (1931 i 1939) i G. Roupnel (1932), i dwaj geografowie francuscy — A. Demangeon (1934, 1938) i R. Dion (1934). Z powojennych wymienić tu należy zwłaszcza prace A. Cholley (1946), A. Meynier (1958) oraz opracowane przez czterech autorów podsumowanie badań w tej dziedzinie (E. Juillard, A. Meynier, X. de Planhol, G. Sautter 1957), a z późniejszych także prace R. Lebeau (1972). Osobne miejsce zajmują tu prace D. Faucher (1949), wiążące zagadnienia struktury agrarnej z zagadnieniami technicznymi i ekonomicznymi oraz P. Georga (1956, 1963) nadające duże znaczenie zagadnieniom społecznym i kulturowym. Przykładem nowego podejścia do tych zagadnień są prace J. Bonnamour (1968) oraz liczne artykuły zamieszczone na łamach „Etudes Rurales” (1961—1966).

Definicję struktury agrarnej w rozumieniu szkoły krajobrazowej dał A. Meynier (1970, s. 8), struktura agrarna — jego zdaniem — jest to „zespół (ensemble) warunków społecznych i władania ziemią (conditions

foucières et sociales) obszarów wiejskich. Konkretnym wyrazem tej struktury jest krajobraz agrarny, który jest również odbiciem innych czynników". R. Lebeau (1972, s. 8) pisze: „Nazwę struktury agrarnej nadaje się całości trwałych i głębokich więzów pomiędzy człowiekiem a ziemią, których wyrazem są krajobrazy wiejskie. Jest to pojęcie szersze, niż czysto opisowe pojęcie osadnictwa wiejskiego i morfologii agrarnej, pojęcie w istocie swej wyjaśniające”.

Szerzej definiuje strukturę agrarną P. George (1956, s. 73—74). Zdaniem jego: „Nazwa struktury agrarnej nadawana jest zespołowi danych dotyczących aspektów morfologicznych rozłogu ziemi (terroir) oraz układów jakościowych, na których opiera się system gospodarowania” (système d'exploitation)².

Termin ten w dziełach A. Demangeona i M. Blocha oraz ich uczniów ma znaczenie szersze, ponieważ obejmuje on, poza danymi wyżej wymienionymi, określenia sposobu korzystania (jouissance) z ziemi. „Nakładając je na pojęcia prawne władania (appropriation), zawiera on zwyczajowe określenie granic ustalonych w wyniku użytkowania ziemi przez prowadzącego gospodarstwo, nie wchodząc w to czy jest on czy nie jest jego właścicielem. Chodzi w rezultacie o bardzo ściśle określenie stosunków pomiędzy człowiekiem, a uprawianą ziemią, a nie o stosunki społeczne pomiędzy właścicielem ziemi a tym który ją uprawia. Tak określonego pojęcia struktury agrarnej nie da się tu jednak oddzielić od stosunków prawnych i społecznych między ludźmi a własnością ziemi (propriété foncière), którą również w części interesuje się pod właściwym sobie kątem widzenia ...” i dalej „całość elementów struktury agrarnej — sensu stricto — nie powstaje z niczego (ex nihilo) lub przypadkowo. Wywodzi się ona z określonego zbioru form przystosowywania się do wymogów uprawy roli, oraz technik rolniczych. Struktura agrarna wiąże się ze zwyczajami, zainteresowaniami, uczuciami i wierzeniami, które zapewniają jej trwałość. W krajach, w których sposoby użytkowania ziemi są niezmiennie (stéréotypés) od wieków, a nawet tysiącleci, lub przeciwnie w tych krajach w których historia rolnicza jest bardzo krótka, a także w krajach, które przeszły pełną jej rewolucję, wyjaśnienie morfologii, a nawet całej struktury agrarnej jest możliwe poprzez sposób, w jaki ziemia jest wykorzystywana (mise en exploitation). W krajach jednak, w których rolnictwo przeszło długą ewolucję, obejmującą istotne zmiany w użytkowaniu ziemi, wyjaśnienie struktury agrarnej możliwe jest jedynie w drodze badań historycznych nad formami gospodarki i pracy, już dziś zanikłymi. W tych warunkach — poza wyjątkowymi przypadkami o zasięgu jedynie lokalnym — nie ma zazwyczaj zgodności pomiędzy strukturą agrarną a aktualnymi formami pracy.

² Ponieważ tłumaczenie polskiego wydania pracy P. George'a (1959) nie zawsze jest dość ściśle, cytowano z oryginału francuskiego P. George (1956).

Struktura agrarna pełni wówczas rolę hamulca w ewolucji technicznej i ekonomicznej, określa się ją jako siłę inercji, jest jednym z konkretnych elementów tego co nazywa się często subiektywnie mianem chłopskiej rutyny lub archaizmu ... Nie będąc przeszkodą nie do pokonania, struktura agrarna może jednak utrudniać doprowadzenie do jej zgodności z możliwościami postępu technicznego i ewentualnie nakładów finansowych. Gdy siły postępu są dostatecznie silne, struktura agrarna, może być zmieniona, nie bez poważnych jednak trudności; w grę bowiem tu wchodzi powiązanie pomiędzy chłopem a jego ziemią, przywiązanie do własności rodzinnej, szacunek dla przodków, tendencja do przeceniania posiadanej ziemi, wszystkie te czynniki subiektywne, które utrudniają i czynią niepopularnym na wsi nowy podział podstaw własnościowych produkcji nawet wówczas, gdy ludność zdaje już sobie sprawę z jego konieczności”².

Podobnie traktowane jest pojęcie struktury agrarnej przez geografów szkoły krajobrazowej; niemieckich, włoskich lub skandynawskich (*Morphogenesis* ... 1961, *L'habitat* ... 1971, *I paesagi rurali* ... 1975, *Studies on rural* ... — w druku). Wszystkie one mianem krajobrazu wiejskiego obejmują zarówno układy przestrzenne użytków rolnych, jak i osadnictwa wiejskiego.

W Polsce badania nad krajobrazem wsi, zwłaszcza zaś nad osadnictwem wiejskim, prowadzili: B. Zaborski (1926); S. Pawłowski (S. Pawłowski, J. Czekalski 1934) i jego uczniowie; M. Kielczewska (1931, 1934, 1934a). Mniej zajmowano się natomiast układami pól, co wynikało zarówno z przekształceń, jakim uległy w Polsce te układy w XIX w., jak i z braku dla znacznej części kraju (były zabór rosyjski) odpowiednich dokumentów (katastrów) pozwalających na odtworzenie dawnych układów pól.

Po wojnie najpoważniejszym z opracowań tego typu była praca M. Kielczewskiej-Zaleskiej (1956). Z innych opracowań na większą uwagę zasługują prace E. Kwiatkowskiej (1963, 1976); A. Prochownikowej (1962, 1965, 1975); H. Szulc (1968, 1976), a także inaczej nieco ujmowane prace S. Golachowskiego (1964) i jego uczniów; J. Tkocz (1971, 1973), a następnie M. Dobrowolskiej (1931) i jej uczniów.

Badanie aktualnych układów pól w badaniach geograficznych ma duże znaczenie. Kształt, rozdrobnienie i rozrzut pól mają bowiem znaczny wpływ na stosowane systemy rolnicze, ich intensywność i produktywność, a zwłaszcza wydajność pracy w rolnictwie. Badanie ich ma więc znaczenie zarówno naukowe, jak i praktyczne.

Pomijając genezę obecnego układu pól i ich rozdrobnienia, polskie zdjęcie użytkowania ziemi od początku swych badań interesowało się zarówno rozdrobnieniem gospodarstw, jak i rozdrobnieniem gruntów, znacząc na mapie tereny o liczbie ponad 5 działek gruntów ornych na

1 gospodarstwo (*Instrukcja ... 1959, 1959/60, 1962*). W czasie badań terenowych zbierano też materiały dotyczące układów pól. Wszystkie te materiały wykorzystywano następnie podczas opracowania wyników zdjęcia użytkowania ziemi (W. Tyszkiewicz 1968, 1971, 1974; W. Jankowski 1975). Podobne materiały zawierają również prace polskie, prowadzone w krajach zagranicznych.

Zagadnieniem rozdrobnienia pól zajmował się również W. Biegajło (1957), badając związki między rozdrobnieniem pól a utrzymywaniem się systemu trójpolowego, a także wpływ rozdrobnienia pól na wyniki produkcyjne.

Przeprowadzona przez W. Tyszkiewicz (1974) analiza kierunków użytkowania gruntów ornych w gospodarce indywidualnej i uspołecznionej wykazała, jak dalece struktura władania ziemią i rozmiary gospodarstw rolnych wpływają na poziom i kierunki użytkowania gruntów ornych.

Z opracowań kartograficznych wymienić można mapy punktowe gospodarstw państwowych i spółdzielni produkcyjnych (*Land Utilization ... 1962*), wykonane niemiecką metodą rastrów, zwaną też kartogramem siatkowym mapy struktury własnościowej i wielkości gospodarstw rolnych całego kraju (W. Biegajło 1975) oraz województwa białostockiego (W. Biegajło 1967) i Kujaw (W. Tyszkiewicz 1974).

Problematykę struktury agrarnej uwzględniły w mniejszym lub większym stopniu również podręczniki geografii ekonomicznej (M. Fleszar 1973, 1976), jak również prace dotyczące rolnictwa całej Polski (J. Kostrowicki 1967; J. Kostrowicki, R. Szczęsny 1971, 1975) lub jej poszczególnych regionów (W. Biegajło 1967).

Cechy społeczno-własnościowe stanowią też jedną z grup kryteriów typologii rolnictwa (J. Kostrowicki 1969, 1972, 1974, 1976). Większość typologicznych prac polskich ograniczała się jednakże do wybranych obszarów kraju (W. Stola 1970; W. Biegajło 1973; M. Matusik 1973). Typologię rolnictwa całej Polski przedstawiają prace J. Kostrowickiego i R. Szczęsnego (1971, 1975), a także wiele prac J. Kostrowickiego opublikowanych w obcych językach. Cechy społeczno-własnościowe były też jedną z podstaw wyróżnienia typów rolnictwa w pracach Komisji Typologii Rolnictwa Międzynarodowej Unii Geograficznej dla innych krajów (*Essays on ... 1970, Agricultural Typology ... 1972, 1973, 1975*). Próbnom klasyfikacji form władania ziemią poświęcony był, wygłoszony na jednym z zebrań Komisji, referat D. Christodoulou (1972).

Jak to wspomniano na wstępie, badania nad przemianami struktury agrarnej w Polsce były również prowadzone w ramach prac problemu węzłowego „Podstawy Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” koordynowanych w latach 1971—1975 przez Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Zagadnienia te wzięte były pod uwagę przy opracowaniu hipotezy przemian struktury przestrzennej rolnictwa

na lata 1970—1990 (J. Kostrowicki z zespołem 1973), a także wniosków zamieszczonych w sprawozdaniu z badań problemu węzłowego 1971—1975 (*Podstawy ...* 1976). W rozumieniu tych prac struktura agrarna, jeżeli termin ten jest w ogóle stosowany, obejmuje podział ziemi użytkowanej rolniczo według form własności i władania ziemią, według rozmiarów gospodarstw rolnych oraz dalszego ich podziału na podstawie liczby, rozrzutu, wielkości i kształtu działek składających się na gospodarstwo rolne.

Badania geograficzne struktury agrarnej dotyczą głównie zróżnicowania przestrzennego struktury agrarnej, tj. wzajemnego stosunku ilościowego pomiędzy gospodarstwami państwowymi, spółdzielczymi i indywidualnymi. Dotyczą one również określenia zróżnicowania przestrzennego struktury wielkości gospodarstw, tzw. udziału procentowego gospodarstw różnych rozmiarów oraz udziału gospodarstw o dużym rozdrobnieniu pól w stosunku do ogółu gospodarstw rolnych danego obszaru. Za podstawę badań bierze się zarówno liczbę gospodarstw, jak i zajmowaną przez nie powierzchnię użytków rolnych.

Podstawą źródłową wszystkich opracowań z zakresu struktury agrarnej i zasadniczymi źródłami informacji w Polsce są następujące dane: spisów powszechnych, spisów rolnych, materiały rachunkowości rolnej i ankietowanie.

Źródłem najbardziej masowych informacji dotyczących zagadnień struktury agrarnej są przede wszystkim spisy powszechne. Materiały spisu powszechnego (1950, 1960, 1970) zawierają dane o strukturze wielkości gospodarstw indywidualnych i ich wyposażeniu w inne (poza ziemią) środki produkcji oraz podstawowe dane o strukturze ludności wiejskiej według podziału na ludność nierolniczą i rolniczą (w społecznościach i indywidualnych gospodarstwach rolnych różnej wielkości).

Innym źródłem danych o strukturze agrarnej jest rachunkowość rolna. Materiały rachunkowości rolnej (opracowane w IER) zawierają dokładne informacje o stosunkach pracy, posiadaniu środków produkcji, wysokości i strukturze produkcji ogólnej i towarowej, intensywności gospodarstw i nakładów, wysokości dochodu i poziomu spożycia w gospodarstwach indywidualnych (E. Gorzelak, Z. Kozłowski 1955).

Materiały rachunkowości rolnej, mimo że są cenne, nie mogą być traktowane w badaniach struktury agrarnej jako materiał główny. Wynika to z faktu, że rachunkowość rolna prowadzona jest w gospodarstwach nietypowych, na ogół lepszych niż przeciętne, rozsianych na terenie całego kraju. Zbiór tych gospodarstw nie stanowi żadnej całości i nie można rozpatrywać jego jako reprezentanta układu złożonego z elementów wzajemnie się warunkujących. Nie można np. na podstawie materiałów rachunkowości rozpatrywać zależności między słabym i dobrym

gospodarstwem we wsi, gdyż każdy „z rachunkowiczów” (pomijając już to, że gospodarstwa prowadzące rachunkowość są na ogół bardziej intensywne) wyrwany został z innej społeczności lokalnej. Materiały rachunkowości rolnej mogą służyć do poszczególnych celów, np. do ustalania korelacji między wysokością produkcji a pracą najemną, kosztami produkcji i t.p. (ankieta M. Czerniewskiej 1950). Nie mogą jednak one być wyjściowym źródłem wiadomości o strukturze agrarnej wsi.

Ważnym źródłem informacji w badaniach struktury agrarnej są badania specjalne. Rolę tę spełnia ankieta powtarzana przez IER co 5 lat, nosząca charakter szczegółowego opisu sytuacji gospodarstw rodzin zamieszkałych w wytypowanych wsiach. Zestaw pytań ankiety IER obejmował między innymi: strukturę demograficzną, źródło utrzymania, pochodzenie społeczne gospodarza i gospodyni, zawód, informacje o zatrudnieniu, wykształceniu oraz pracy najemnej, odrobku dzierżawy, donajmu i wynajmu środków produkcji, zadłużeń i wierzytelności, dane o przyczynach i kierunku dokąd udały się osoby, które opuściły wieś, ich obecnej pozycji społecznej oraz o stosunkach, jakie utrzymują z rodziną pozostałą na wsi. Następnie pytania dotyczą gospodarstw rolnych, ich pochodzenia, obszaru, wyposażenia w środki produkcji, wielkości i struktury produkcji ogólnej i towarowej, kontraktacji, kredytów państwowych, dostaw, inwestycji oraz stopnia kultury rolnej.

II. PRZEMIANY W STRUKTURZE AGRARNEJ POLSKI

Ustrój społeczny i polityka gospodarcza Polski Ludowej spowodowały zasadniczą zmianę warunków rozwoju rolnictwa w porównaniu z okresem przed II wojną światową.

Charakterystycznymi cechami okresu międzywojennego był wysoki udział rolnictwa w zatrudnieniu i tworzeniu dochodu narodowego oraz niski poziom rozwoju przemysłu. Poważne napięcia na rynku pracy, wskutek wysokiego przeludnienia w rolnictwie w stosunku do możliwości zatrudnienia ludności, były źródłem dużego bezrobocia.

Struktura społeczno-ekonomiczna polskiej wsi okresu międzywojennego wykazywała pewne cechy właściwe formacji feudalnej. Potwierdzeniem tego jest fakt, że rodziny obszarnicze, stanowiące około 0,2% ogółu rodzin zamieszkałych wieś, skupiały w swoich rękach 47,3% ogółu ziemi, łącznie z terenami leśnymi (F. Kolbusz 1974). Wpływało to w zasadniczy sposób na niedobór ziemi i nadmiar siły roboczej w gospodarce chłopskiej. Według spisu powszechnego z 1921 r. w strukturze obszarowej gospodarki chłopskiej udział gospodarstw o powierzchni niższej niż 2 ha wynosił 29,3%, a gospodarstw o obszarze 2—5 ha — 30,3%. Można stwierdzić, że około $\frac{2}{3}$ gospodarstw było gospodarstwami karłowatymi i z nich głównie wywodziła się ludność bezrobotna.

Według M. Mieszczankowskiego (1960) rozwarstwienie struktury agrarnej przebiegało w kierunku zwiększenia udziału gospodarstw najdrobniejszych. W okresie 1921—1938 udział ludności biednej w ogólnej liczbie ludzi na wsi, zwiększył się z 62,8 do 65,1%, podczas gdy w tym samym czasie udział chłopów bogatych zmniejszył się z 8,5 do 7,5%, rodzin zaś średniorolnych z 28,6 do 27,4%. Następowало rozdrobnienie podstawowej masy gospodarstw małorolnych i średniorolnych, prowadząc w sumie do proletaryzacji wsi, o czym świadczy wzrost w strukturze agrarnej udziału gospodarstw z najmniejszych grup obszarowych. I tak, np. w 1938 r. w porównaniu z 1921 r. nastąpił przyrost gospodarstw o powierzchni do 2 ha o 1,35%, a w grupie od 2—5 ha o 0,92%.

Kolejne rządy Polski międzywojennej podejmowały próby realizacji reformy rolnej mającej na celu przeprowadzenie częściowej parcelacji dóbr ziemskich stanowiących własność obszarniczą, aby rozwiązać trud-

na sytuację wsi. Biorąc pod uwagę ekonomiczne zasady przeprowadzania reformy (ziemia była sprzedawana za gotówkę lub na zasadach kredytów pieniężnych), powolny jej przebieg oraz to, że dodatkowe działki mogli nabywać również chłopi zamożniejsi, można właściwie stwierdzić, że chłopi małorolni i ludność wiejska bezrolna odniosła z reformy rolnej małe korzyści; po prostu nie wpłynęła ona w sposób widoczny na zmianę struktury agrarnej.

Po II wojnie światowej w kształtowaniu się struktury agrarnej w Polsce Ludowej zasadnicze znaczenie miały cztery sprawy: reforma rolna z 1944 r., osadnictwo na ziemiach odzyskanych, socjalistyczne uprzemysłowienie kraju i polityka rolna państwa.

Obecna struktura agrarna Polski wywodzi się przede wszystkim z reformy rolnej dokonanej w latach 1944 i 1945, w wyniku której liczące ponad 50 ha gruntów ornych (na terenach ziem zachodnich ponad 100 ha użytków rolnych) prywatne gospodarstwa rolne zostały przejęte przez państwo, a następnie rozdzielone między chłopów. W sumie przejęto wówczas około 9,8 mln ha ziemi, z czego około 6,1 mln ha rozdzielono między chłopów. Z pozostałej ziemi stworzono państwowe gospodarstwa rolne. Około 500 tys. ha przeznaczono na powiększenie przeszło 254 tys. istniejących gospodarstw, z około 1,9 mln ha utworzono na ziemiach dawnych prawie 350 tys. nowych gospodarstw, a z blisko 3,7 mln ha na ziemiach zachodnich powstało 467 tys. gospodarstw. W 1950 r. ponad 25% gospodarstw stanowiły nowe gospodarstwa rolne, o ponad 8% powiększone w wyniku reformy rolnej (J. Kostrowicki, R. Szczęsny 1971). W ujęciu przestrzennym rezultaty reformy rolnej były zróżnicowane na obszarze Polski, co wynikało z odmiennej przeszłości historycznej poszczególnych części kraju. Na południu, gdzie gospodarstw obszarnczych było niewiele, rozdrobnienie zaś gospodarstw chłopskich bardzo duże — prawie całą uzyskaną z reformy ziemię wykorzystano na powiększenie istniejących gospodarstw indywidualnych. W części środkowej i wschodniej kraju, gdzie większość ziemi uzyskali dawni robotnicy rolni i drobni gospodarze, silnie wzrósł udział gospodarstw drobnych i średnich. I tutaj jednak nie wystarczyło ziemi dla upelnorolnienia wszystkich gospodarstw chłopskich. Na obszarze ziem dawnych, gdzie majątków obszarnczych było dużo, a drobnych gospodarstw niewiele — większą część ziemi uzyskali robotnicy rolni. Znaczne też obszary przekazano gospodarstwom państwowym. Wreszcie na odzyskanych po wojnie ziemiach północnych i zachodnich większość dawnych gospodarstw obszarnczych przekształcono w gospodarstwa państwowe, rozdzielono natomiast między ludność napływową przede wszystkim dawne gospodarstwa chłopskie.

W sumie najbardziej średniorolna struktura obszarowa gospodarstw chłopskich ukształtowała się na ziemiach zachodnich i północnych, na-

tomiast na pozostałych terenach kraju (w części centralnej i wschodniej) — obok gospodarstw średniorolnych — występowały i małorolne. W południowo-wschodniej Polsce dominowały nadal gospodarstwa małorolne — o średnich rozmiarach prawie dwukrotnie mniejszych niż w pozostałej części kraju.

O wpływie reformy rolnej na strukturę agrarną wsi i rolnictwa świadczy fakt, że przeciętna wielkość powstałych na jej podstawie gospodarstw rolnych wynosiła na ziemiach dawnych 5,4 ha, a na ziemiach odzyskanych 7,9 ha.

W strukturze agrarnej w 1950 r. w stosunku do 1938 r. (tab. 1) zwiększył się znacznie udział gospodarstw grupy obszarowej 5—10 ha oraz grupy 2—5 ha. W użytkowaniu ziemi dominującą pozycję uzyskały gospodarstwa średniorolne.

Tabela 1

Udział % poszczególnych grup rozmiarów gospodarstw indywidualnych według zajmowanej powierzchni w roku 1938 i 1950*

Grupy w ha	Rok		Zmiany w punktach
	1938	1950	
2	5,9	4,8	-1,1
2—5	23,0	20,1	-2,9
5—10	33,7	42,0	+8,3
10—20	25,6	26,2	+0,6
20	11,8	6,9	-4,9
Razem	100,0	100,0	—

* Liczby zawarte w tabeli 1 oparte są na danych pracy Z. Tomaszewskiego, 1974, s. 66.

W wyniku tych reform w 1946 r. 93,2% użytków rolnych kraju znalazło się w rękach indywidualnie gospodarujących chłopów, reszta zaś przypadała na gospodarstwa państwowe.

Począwszy od 1948 r. rozwijać się zaczęła w Polsce nowa forma gospodarki rolnej — spółdzielczość produkcyjna. Po 1950 r. liczba spółdzielni produkcyjnych szybko wzrastała, przekraczając w 1956 r. 10 tysięcy i zrzeszając około 10% gospodarstw indywidualnych obejmujących 2121,0 tys. ha, tj. ponad 11% użytków rolnych. Równocześnie wzrósł do 13,5% ogólnej powierzchni użytków rolnych kraju udział gospodarstw państwowych. W rezultacie udział indywidualnych gospodarstw chłopskich spadł do 77,3% użytków rolnych.

Zmiana polityki rolnej w 1956 r., spowodowała rozwiązanie się znacznej większości spółdzielni produkcyjnych. W 1957 r. liczba ich wynosiła już niewiele ponad 1800, a zajmowana przez nie powierzchnia około 260 tys. ha. W latach następnych liczba spółdzielni produkcyjnych nadal malała, rósł natomiast udział gospodarstw państwowych.

W latach 1960—1970 wzrósł przede wszystkim ponad 24% udział gospodarstw państwowych (z 11,9 do 14,8% użytków rolnych), udział spółdzielni produkcyjnych wzrósł bardzo nieznacznie (z 1,2 w 1960 r. do 1,3% w 1970 r.). Zmalał natomiast 4,1% ogólnej powierzchni udział gospodarstw indywidualnych (z 86,9% ziemi użytkowanej rolniczo w 1960 r. do 83,4% w 1970 r.).

Udział powyższych trzech form władania ziemią różnił się znacznie w poszczególnych częściach kraju, różna też była dynamika przemian w tym zakresie.

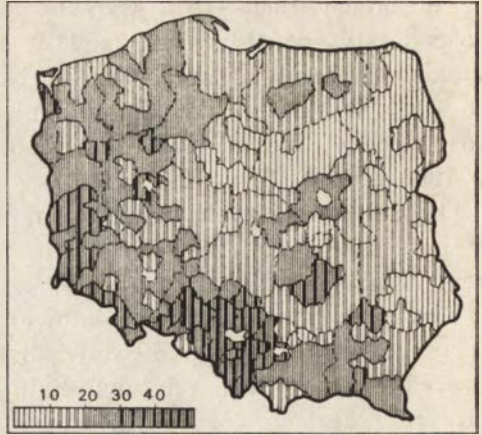
Przyjęty po II wojnie światowej kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, którego podstawą było uprzemysłowienie, stworzył możliwości intensywnego odpływu ludności wiejskiej do pracy w pozarolniczych gałęziach gospodarki narodowej. Według danych GUS-u w latach 1945—1970 odeszło ze wsi do miast ponad 4 mln osób w wieku produkcyjnym. Spowodowało to zmiany w strukturze ludności zamieszkałej w mieście i na wsi.

Procentowy udział ludności miejskiej wzrósł z 34,0 w 1946 r. do 52,2 w 1970 r. i 54,6 w 1973 r. Od dłuższego czasu odpływa ze wsi równowartość przyrostu naturalnego (F. Kolbusz 1974), co powoduje, że liczba ludności wiejskiej utrzymuje się na nie zmienionym poziomie, a w wielu gospodarstwach występuje brak następców.

Szybciej od spadku udziału ludności wiejskiej, w ogólnej liczbie ludności, spadał udział ludności rolniczej i coraz większy udział ma ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych (w 1950 r. stanowiła ona blisko 23% ogółu mieszkańców wsi, a w 1970 r. osiągnęła prawie 40%). Częściowe odchodzenie ludności wsi od zajęć w rolnictwie spowodowało powstanie rolniczej ludności dwuzawodowej (lub inaczej zwanej chłoporobotników) zatrudnionych w przemyśle, budownictwie lub innych działach gospodarki. Równocześnie posiadają oni ziemię i przy pomocy swych rodzin prowadzą gospodarke rolną. Udział ludności dwuzawodowej, w stosunku do ogółu zatrudnionych w rolnictwie i jej przestrzenne rozmieszczenie w latach 1960—1970, przedstawiają mapy (ryc. 1a,b). Analizując rozmieszczenie ludności dwuzawodowej w 1960 r., na przeważającym obszarze kraju udział jej nie przekraczał 15% ogółu zatrudnionych w rolnictwie. Odsetek ten wzrastał tylko w powiatach otaczających Zagłębie Górnośląskie i w części powiatów na zachodzie kraju (woj. wrocławskie i zielonogórskie) oraz w strefie podmiejskiej większych miast. W latach 1960—1970 sytuacja uległa zmianie. Obszary o niskim udziale ludności dwuzawodowej znacznie się zwiększyły. Koncentracja chłoporobotników na obszarach otaczających Zagłębie Górnośląskie rozszerzyła się znacznie. W powiatach tego obszaru w 1970 r. wynosiła ponad 40%, a w 6 powiatach nawet powyżej 50%. Na przeważającej części obszaru Polski udział jej wzrósł 10—30%, a w niektórych

1a — 1960

1b — 1970

Ryc. 1a,b — Udział ludności dwuzawodowej w ogólnej liczbie ludności czynnej zawodowo w latach 1960, 1970

Part time farmers in 1960, 1970 as a percentage of all farmers

powiatach woj. zielonogórskiego i woj. wrocławskiego oraz w pojedynczo rozsianych powiatach w zachodniej części kraju stanowił 30—40% ludności rolniczej.

Masowe pojawienie się ludności dwuzawodowej wywarło określony wpływ na strukturę agrarną wsi. W gospodarstwach o dwóch źródłach dochodu następowało stopniowe przekształcanie się gospodarstwa w pomocniczą działkę przydomową. Gospodarka rolna ludności dwuzawodowej wpłynęła w poważny sposób na charakter rolnictwa terenów, na których występuje. Obszary o dużym nasileniu ludności dwuzawodowej odznaczały się szybciej postępującym rozdrobnieniem obszarowym gospodarstw, poprzez wydzielanie terenów budowlanych dla dzieci usamodzielniających się ekonomicznie, tj. podejmujących stałą pracę zarobkową poza rolnictwem, jednocześnie pozostając w środowisku wiejskim traktowanym jako stałe miejsce zamieszkania.

Przemiany demograficzne zachodzące pod wpływem industrializacji powodowały z jednej strony powiększanie się liczby rolniczej ludności dwuzawodowej, zmniejszanie się obszaru gospodarstw najmniejszych i powstawanie zjawiska gospodarstw ekonomicznie podupadłych; z drugiej strony natomiast wyraźnie zaznaczyła się grupa gospodarstw o towarowym charakterze produkcji.

We współczesnej strukturze agrarnej wsi polskiej występują trzy formy społeczno-własnościowe gospodarstw, w mianowicie: gospodarstwa indywidualne, państwowe i spółdzielcze.

1. GOSPODARKA INDYWIDUALNA

Przez cały badany okres dominującą formą społeczno-własnościową rolnictwa w Polsce była gospodarka indywidualna. Udział jej jednak stopniowo malał. Początkowo wraz z postępowaniem kolektywizacji udział użytków rolnych gospodarki indywidualnej zmalał (z 89,6% w 1950 r., do 77,3% w 1955 r.), następnie zaś po 1956 r., w wyniku rozwiązania około 80% spółdzielni produkcyjnych, wzrósł (do 86,9% w 1960 r.), aby następnie wraz z rozwojem gospodarki państwowej stopniowo maleć do 83,4% w 1970 r., 80,5% w 1973 r. i 79,0% w 1975 r.

Przez cały też badany okres występowały znaczne różnice przestrzenne, jeśli idzie o udział gospodarki indywidualnej w powierzchni użytków rolnych między Polską środkową i wschodnią — gdzie udział gospodarstw indywidualnych był wyższy i przekraczał na ogół 90% użytków rolnych — a częścią północną i zachodnią, gdzie był on niższy i wynosił poniżej 90%, a na znacznych obszarach Polski północnej nawet poniżej 60% użytków rolnych. W układzie przestrzennym zmiany udziału gospodarki indywidualnej były powolne. W okresie 1950—1960 (ryc. 2a,b) zmalał przede wszystkim jej udział na Pomorzu, gdzie w 1960 r. na znacznych obszarach nie przekraczał już 50% użytków rolnych. Zmalał też nieco udział gospodarki indywidualnej w Wielkopolsce oraz na wschodnich krańcach Polski. Wzrósł natomiast jej udział na Dolnym Śląsku oraz w związku z zagospodarowywaniem obszarów Beskidu Niskiego i Bieszczadów, także w południowo-wschodniej części kraju.

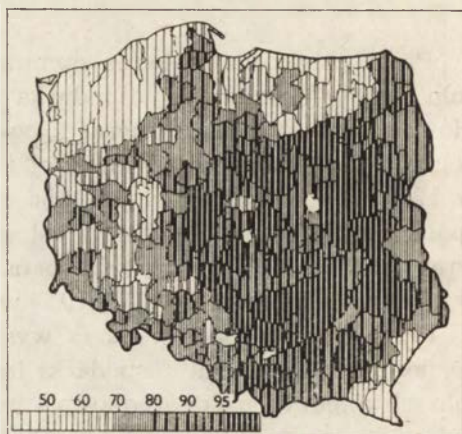
W latach 1960—1970 (ryc. 2b,c,d) spadek udziału gospodarki indywidualnej był szybszy i objął nie tylko Pomorze, ale również w mniejszym stopniu Mazury i Warmię wraz z Żuławami, a także Wielkopolskę oraz Śląsk. W sumie w badanym okresie udział gospodarki indywidualnej zmalał zwłaszcza tam, gdzie był on już przedtem niższy, wzrastał zaś lub utrzymywał się na mało zmienionym poziomie tam, gdzie był wysoki.

W rezultacie, gdy na znacznych obszarach Polski środkowej i południowej udział gospodarki indywidualnej przekraczał w 1975 r. 90, a nawet 95% użytków rolnych, spadając poniżej tego odsetka (do 80—90% użytków rolnych) na terenach wschodnich, a zwłaszcza na południowo-wschodnich krańcach Polski (poniżej 70%, a w Bieszczadach nawet poniżej 60%), to na Nizinie Śląskiej, w środkowej Wielkopolsce oraz na Pojezierzu Mazurskim wynosił 50—70% użytków rolnych. Na znacznych natomiast obszarach północno-zachodniej części kraju, a także na Nizinie Pruskiej i Żuławach, gospodarka indywidualna zajmowała mniej niż połowę powierzchni użytków rolnych.

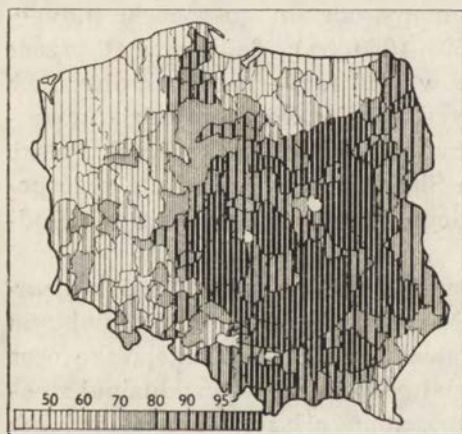
W 1950 roku na terenie Polski było około 2970 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych (o powierzchni powyżej 0,5 ha) zajmujących łącznie około 15,5 mln ha. Dominowały gospodarstwa małe, o powierzchni 2—5 ha (992 tys.) i średnie — 5—10 ha (973 tys.). Stanowiły one łącznie około

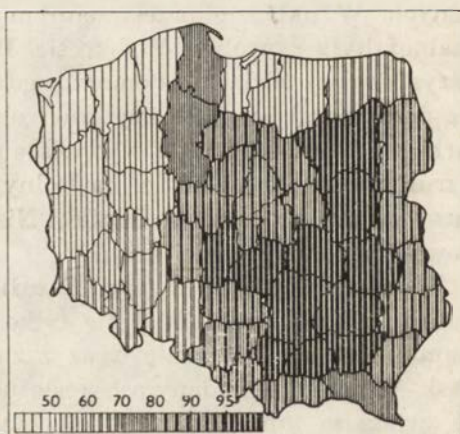
2a — 1950

2b — 1960

2c — 1970

2d — 1975

Ryc. 2a,b,c,d — Udział gospodarstw indywidualnych w % ogólnej powierzchni użytków rolnych w latach 1950, 1960, 1970, 1975

Individual farming as a percentage of all agricultural land 1950, 1960, 1970, 1975

66% ogółu gospodarstw i zajmowały około 62% ziemi użytkowanej przez gospodarstwa indywidualne. Gospodarstwa większe, ponad 10 ha (379 tys.) zajmowały około $\frac{1}{3}$ ziemi użytkowanej rolniczo, gospodarstwa drobne — poniżej 2 ha — użytkowały 4,5% ziemi chłopskiej. Ponadto było też około 200 tys. działek o powierzchni do 0,5 ha (A. Szemberg 1976).

W ramach gospodarki indywidualnej F. Kolbusz (1974) wydzielił 3 grupy gospodarstw:

Gospodarstwa chłopskie samowystarczalne, które stanowią wyłączną podstawę utrzymania rodziny, przy czym członkowie rodzin nie za-

robują stale poza rolnictwem i nie zatrudniają najmnej siły roboczej. Rozmiary obszarowe tych gospodarstw wynoszą w różnych częściach Polski od kilku do kilkunastu hektarów, wielkość ich zależy także od poziomu i kierunków produkcji oraz wyposażenia w techniczne środki produkcji. Grupa tych gospodarstw obejmowała około 35% ogólnej liczby gospodarstw.

Do drugiej grupy, która stanowiła około 1% ogółu gospodarstw, należały gospodarstwa korzystające stale z pomocy siły najmnej. Były to z jednej strony duże gospodarstwa chłopskie o tradycyjnym kierunku produkcji, których rozmiar przekraczał możliwości gospodarze rodziny utrzymującej się z ich produkcji, z drugiej zaś strony do tej grupy zaliczyć można małe obszarowo, ale intensywnie prowadzone gospodarstwa ogrodnicze lub gospodarstwa hodowlane nastawione na produkcję zwierzęcą. Należy zaznaczyć, że w całej tej grupie wraz z większą specjalizacją produkcji i z lepszym wyposażeniem w techniczne środki produkcji następuje zmniejszanie się najmu siły roboczej. Takiemu procesowi sprzyja bardzo chłonny nierolniczy rynek pracy.

W grupie trzeciej znajdowały się gospodarstwa małorolne niesamowystarczalne, których obszar i wielkość produkcji rolniczej nie zapewniały rodzinie warunków utrzymania. W Polsce były to gospodarstwa w grupie obszarowej do 3 ha, prowadzone przeważnie przez ludność dwuzawodową. Szczególnie duże nasilenie udziału rodzin chłoporobotników występowało na południu kraju, tj. na obszarach najsilniejszego rozdrobnienia obszarowego gospodarstw indywidualnych. Należy nadmienić, że wskaźnik udziału chłoporobotników wykazywał w latach 1960—1970 silną tendencję wzrostu w skali kraju (ryc. 1a,b).

Lata 1950—1960 cechowały wzrost ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych, zmniejszanie się liczby gospodarstw większych i wzrost liczby gospodarstw małych i drobnych oraz będący rezultatem tych procesów spadek przeciętnych rozmiarów gospodarstw indywidualnych (o powierzchni ponad 0,5ha) z 5,53 do 5,15 ha.

Na ogólny przyrost liczby gospodarstw, wynoszący netto 275 tys., złożył się przede wszystkim znaczny przyrost w grupach gospodarstw o powierzchni 0,5—2 ha i 2—5 ha (ok. 308 tys.), nieznaczny przyrost (ok. 6 tys.) w grupie 10 i więcej hektarów oraz ubytek w grupie 5—10 ha wynoszący około 40 tys. gospodarstw.

Najwyższa dynamika cechowała grupę gospodarstw najmniejszych (do 2 ha), których liczba wzrosła około 33% (z 622 do 830 tys.). Koncentrowała też ona $\frac{2}{3}$ całego przyrostu liczby gospodarstw. W grupie 2—5 ha przyrost był już znacznie słabszy — około 10% (z 992 do 1092 tys.). Przyrost w grupie ponad 10 ha był nieznaczny (z 379 do 385 tys.), przy czym przyrost ten dotyczył głównie gospodarstw o powierzchni 10—15 ha, których liczba wzrosła około 15% (z 246 do 284 tys.), podczas gdy

liczba gospodarstw o powierzchni 15—20 ha zmalała 29% (z 92,7 do 66,6 tys.), a powyżej 20 ha — o 13,6% (z 39,9 do 34,5 tys.). Zmalała też około 4% liczba gospodarstw o powierzchni 5—10 ha (z 976 tys. do 938 tys.). Wzrosła natomiast silnie (ok. 74%) liczba działek — poniżej 0,5 ha (z 198 do 348 tys.).

W zajmowanej powierzchni udział działek wzrósł z 0,3 do 0,5%, gospodarstw o powierzchni 0,5 do 2 ha — z 4,5 do 5,8, gospodarstw zaś o powierzchni 2—5 ha z 20,2 do 21,8%. Udział natomiast gospodarstw o powierzchni 5—10 ha zmalał z 42,1% do 39,7%, gospodarstw zaś o powierzchni powyżej 10 ha z 33,2 do 32,7%.

Przyrost liczby małych i drobnych gospodarstw był przede wszystkim rezultatem podziału gospodarstw większych, przy czym około 80% nowo powstałych gospodarstw stanowiło tylko uboczne źródło utrzymania rodziny chłopskiej.

Było to odbiciem wzrostu liczby gospodarstw należących do ludności łączącej pracę w rolnictwie z pracą w innych zawodach oraz wzrostu liczby działek uprawianych przez ludność nierolniczą.

Przyczyny tych zmian analizuje szczegółowo A. Szemberg (1974 i 1976).

W latach 1960—1970 nastąpiły zmiany w kierunkach przemian struktury wielkości gospodarstw indywidualnych. Najważniejszymi z nich były następujące zjawiska: zahamowanie wzrostu ogólnej liczby gospodarstw, zmniejszenie się liczby gospodarstw mniejszych i wzrost liczby gospodarstw większych, wzrost przeciętnego obszaru gospodarstwa. Liczba gospodarstw rolnych ogółem (bez działek) zwiększyła się o ponad 6,5%, przy czym zmalała liczba gospodarstw drobnych (0,5 do 2 ha) o 5,8%, w grupie 2—5 ha o 11,4%, w grupie 5—10 ha o 5,5%, zaś liczba gospodarstw o powierzchni ponad 10 ha wzrosła o 6,7%. Wzrosła też ponad 20% liczba działek. Pociągnęło to za sobą zmiany w strukturze władania ziemią. Zmalał przede wszystkim udział gospodarstw drobnych (z 5,8 do 5,5%) i małych (z 21,8 do 20,0%), a także średnich (z 39,7 do 38,7), wzrósł natomiast udział działek (z 0,5 do 0,6) oraz gospodarstw o powierzchni ponad 10 ha (z 32,7 do 35,8). W sumie wzrósł też przeciętny obszar gospodarstwa z 5,15 do 5,38 ha.

Zdaniem A. Szemberg (1976) zmiany te stanowią odwrócenie dotychczasowego trendu stopniowego rozdrabniania się gospodarstw rolnych w kierunku ich polaryzacji, tj. wzrostu udziału gospodarstw drobnych, głównie działek oraz gospodarstw największych, kosztem małych i średnich. Zdaniem autorki zmiana ta nastąpiła około 1966 r. Czy tendencja ta okaże się trwałą wykażą dopiero badania dalszych przemian po 1970 r. W każdym razie według innych źródeł (*Gospodarowanie ...* 1974) średnie roczne tempo zmian w liczbie gospodarstw indywidualnych wynosiło w latach 1950—1970 w działkach o powierzchni do 0,1 ha + 20,1%, a od 0,1—0,5 ha + 2,5%. Liczba gospodarstw o powierzchni

0,5—5 ha malała 1,6‰ rocznie, o powierzchni 5—7 ha — 0,4‰ rocznie. Natomiast liczba gospodarstw o powierzchni 7—10 ha wzrastała średnio o 2,5‰, a w gospodarstwach większych powyżej 10 ha — o 1,6‰ rocznie.

Ponieważ struktura wielkości gospodarstw na terenie Polski znacznie się różniła, również zarysowane wyżej przemiany nie przebiegały jednakowo.

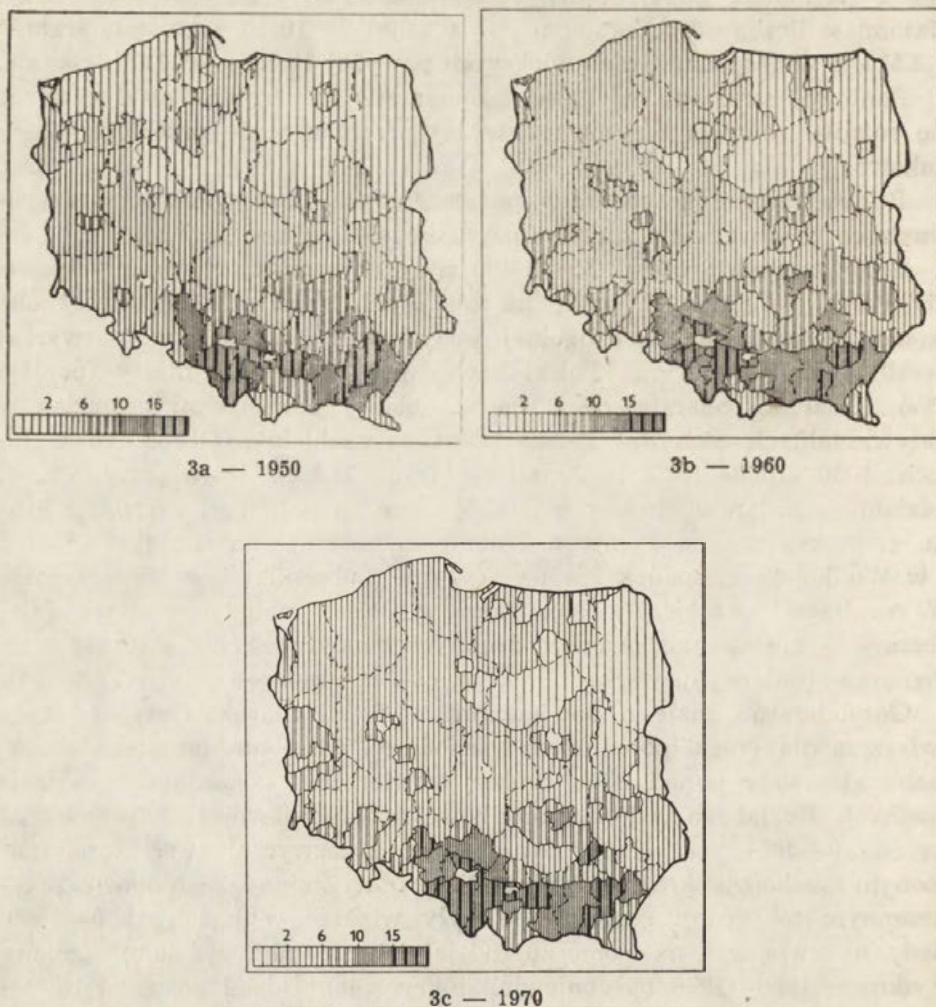
Rozmieszczenie gospodarstw poszczególnych grup wielkości oraz zachodzące w ich udziale zmiany przedstawiały się następująco.

Gospodarstwa drobne (0,5—2 ha) były najbardziej charakterystyczne dla Polski południowej, gdzie na znacznych obszarach zajmowały one ponad 10, a nawet 15‰ ogólnej powierzchni gospodarstw (zazwyczaj 4—10‰), na terenie zaś Polski zachodniej 2—6‰. Najniższy (poniżej 2‰) udział gospodarstw do 2 ha w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych cechował Polskę północno-wschodnią. Obraz ten w latach 1950—1960—1970 zmieniał się (ryc. 3a,b,c). Największy wzrost udziału gospodarstw drobnych miał miejsce na północy i zachodzie kraju, zwłaszcza zaś na Pomorzu, Ziemi Lubuskiej, na Dolnym Śląsku i w Wielkopolsce, spadek zaś na Wyżynie Lubelskiej i w Bieszczadach. W rezultacie zmniejszyły się nieco w Polsce południowo-wschodniej obszary o udziale gospodarstw drobnych powyżej 4, a nawet 6‰, na Pomorzu środkowym, wschodnim oraz na Mazurach — o udziale 2—4‰.

Gospodarstwa małe o powierzchni 2—5 ha charakterystyczne były zwłaszcza dla Polski południowo-wschodniej, gdzie na znacznych obszarach zajmowały ponad 30‰ ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych. Udział ich w Polsce środkowej i południowo-zachodniej wahał się od 10—20‰, na północy kraju wynosił zazwyczaj 10‰, a na północnym wschodzie kraju nawet poniżej 5‰. Zmiany w układzie przestrzennym tej grupy gospodarstw były większe w latach 1950—1960, kiedy to, zwłaszcza na Pomorzu, udział ich zmalał (ryc. 4a,b). Zmiany w okresie 1960—1970 były niewielkie (ryc. 4c). Udział gospodarstw tej grupy w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych zmalał wówczas, zwłaszcza w Polsce środkowej i wschodniej.

Gospodarstwa średnie o powierzchni 5—10 ha występowały najliczniej na Dolnym Śląsku, gdzie udział ich przekraczał 50 a nawet 60‰ w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych, a także w Polsce środkowej (40—60‰). Najmniej gospodarstw tej wielkości było w Wielkopolsce, na Mazurach oraz na południu kraju (poniżej 40‰) i na Pomorzu (30—50‰). Obraz rozmieszczenia tej grupy gospodarstw niewiele się zmienił w latach 1950—1970. Z jednej strony rozszerzył się nieco, zwłaszcza na terenie Polski środkowej i wschodniej, obszar o udziale gospodarstw średnich powyżej 50‰, z drugiej rozszerzył się, zwłaszcza na Pomorzu Mazurskim, obszar o udziale gospodarstw średnich poniżej 20‰ (ryc. 5a,b,c).

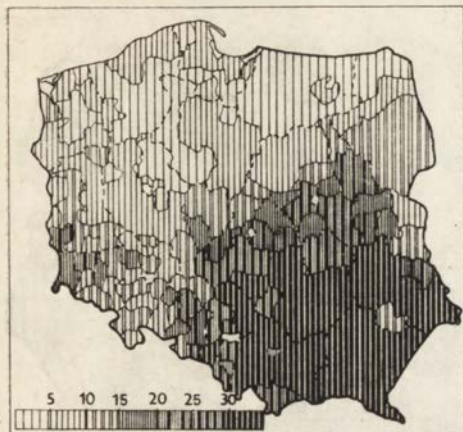
Zmiany te nie zakłóciły ogólnego obrazu udziału gospodarstw tej

Ryc. 3a,b,c, — Udział gospodarstw indywidualnych o powierzchni 0,5—2 ha w % ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w latach 1950, 1960, 1970
Individual holdings of 0,5—2 hectares as a percentage of total acreage of individual farming 1950, 1960, 1970

wielkości. W rezultacie utrzymał się obszar największego ich udziału na Dolnym Śląsku, powiększył się obszar o dużym ich udziale w Polsce środkowej, natomiast prawie zanikł obszar większego udziału na Pomorzu. Rozszerzył się i umocnił obszar niskiego udziału tej grupy gospodarstw w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w Wielkopolsce i na północy kraju.

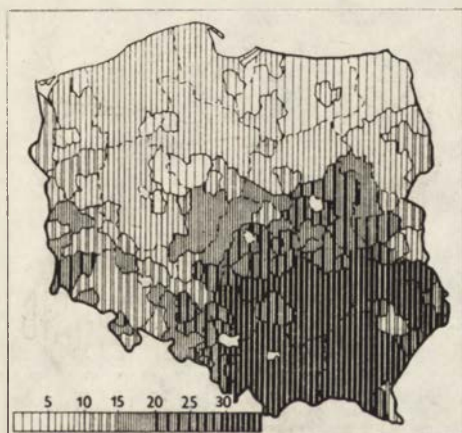
Udział gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w latach 1950—1960—1970 wzrastał na znacznych obszarach kraju szczególnie w północnej, środkowej

4a — 1950

4b — 1960

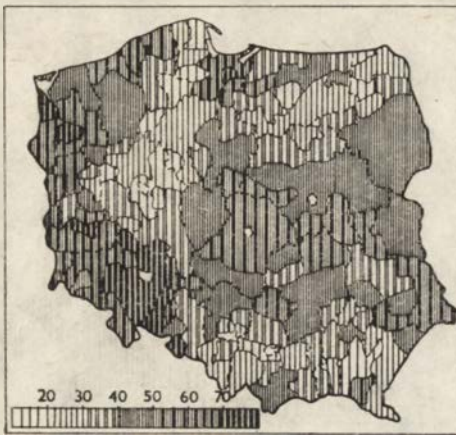
4c — 1970

Ryc. 4a,b,c — Udział gospodarstw indywidualnych o powierzchni 2—5 ha w % ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w latach 1950, 1960, 1970

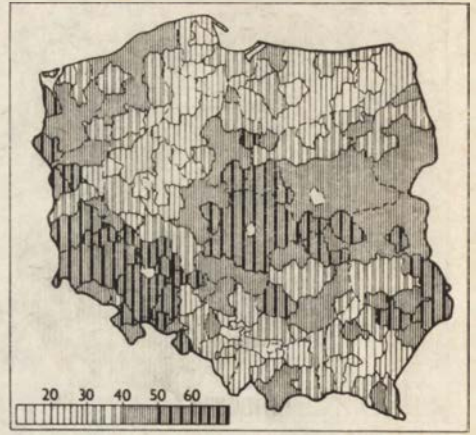
Individuals holdings of 2—5 hectares as a percentage of total acreage of individual farming 1950, 1960, 1970

i południowo-zachodniej Polsce (ryc. 6a,b,c). W rezultacie rozszerzył się na północy — na Pomorzu, Pojezierzu Mazurskim, Białostoczczyźnie i północnym Mazowszu — obszar, na którym gospodarstwa powyżej 10 ha w 1970 r. zajmowały ponad 50%, a nawet ponad 70% ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych. W Polsce południowo-wschodniej rozszerzył się ich obszar występowania powyżej 20 i 30%. W południowo-wschodniej części kraju nie przekraczały one na ogół 10% ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych.

W sumie, na skutek zarówno przekazywania gospodarstw indywidual-

5a — 1950

5b — 1960

5c — 1970

Ryc. 5a,b,c — Udział gospodarstw indywidualnych o powierzchni 5—10 ha w % ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w latach 1950, 1960, 1970

Individual holdings of 5—10 hectares as a percentage of total acreage of individual farming 1950, 1960, 1970

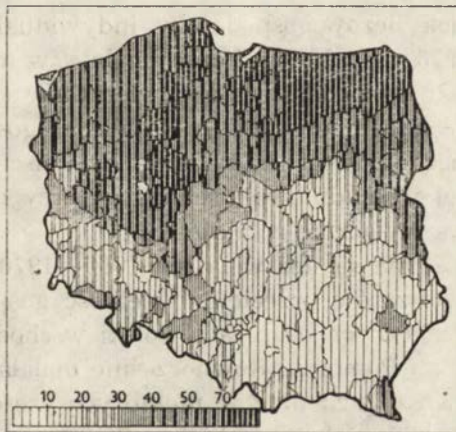
nych gospodarstwom uspołecznionym, jak i przejmowania gospodarstw indywidualnych największy spadek ogólnej liczby gospodarstw (10, a nawet 15%) wystąpił w latach 1960—1970 na ziemiach północnych i zachodnich, niższy (5—10%) w Polsce środkowej i wschodniej. W powiatach karpaczkich nadal liczba gospodarstw wzrastała lub co najmniej nie ulegała zmianie (A. Szemberg 1974, 1976). Zmiany procentowe w ogólnej liczbie gospodarstw różnej wielkości potwierdzają zarówno ogólną tezę A. Szemberg (1974, 1976) o polaryzacji w kierunku przemian struktury agrarnej, jak i różnice w tendencjach tych przemian w poszczególnych częściach

6a — 1950

6b — 1960

5c — 1970

Ryc. 6a,b,c — Udział gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 10 ha w % ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych w latach 1950, 1960, 1970
 Individual holdings of 10 hectares as a percentage of total acreage of individual farming 1950, 1960, 1970

kraju. Gdy liczba gospodarstw drobnych (0,5—2 ha) malała w większej części kraju, zwłaszcza na wschodzie, rosła jednakże głównie w Karpatach, na Kujawach, na ziemi chełmińskiej, Kaszubach i Nizinie Pruskiej. Tendencje przemian liczby gospodarstw o rozmiarach 5—10 ha były zupełnie odmienne. Liczba ich na zachodzie i północy kraju zmalała o ponad 10, a nawet 15%, wzrosła zaś o ponad 10, a nawet ponad 15% w części południowo-wschodniej, zwłaszcza zaś na Wyżynie Lubelskiej oraz we wschodniej części Kotliny Sandomierskiej i Karpat. Liczba gospodarstw większych (ponad 10 ha) wzrosła na znacznej większości terytorium kraju, przy czym na Mazowszu, na niektórych obszarach środkowej części kraju,

a także na Pomorzu zachodnim wzrost ten przekraczał 15⁰%. Zmalała w latach 1960—1970 liczba gospodarstw większych, głównie w pasie rozciągającym się od zachodniej granicy państwa w środkowej części Ziemi Lubuskiej, poprzez północną i środkową Wielkopolskę po Pomorze Gdańskie i zachodnią część Pojezierza Mazurskiego. Zmalała też w tym okresie liczba większych gospodarstw w zachodniej części strefy podmiejskiej Warszawy, w Górach Świętokrzyskich, wzdłuż górnego biegu Wisły, w Karpatach Zachodnich i w północnych obszarach Dolnego Śląska (A. Szemberg 1974).

W ogólnej tendencji spadkowej liczby gospodarstw, zwłaszcza drobnych i średnich, rosła liczba gospodarstw drobnych na obszarach, gdzie udział ich był niski, liczba zaś gospodarstw większych zwiększała się również przeważnie tam, gdzie udział ich był niewielki. Na południowym wschodzie kraju natomiast, gdzie gospodarstw ponad 10-hektarowych było bardzo mało, rósł szczególnie silnie udział liczby gospodarstw o powierzchni 5—10 ha.

Po 1970 r. spadek liczby gospodarstw indywidualnych był szybszy. W okresie 1970—1973 ogólna ich liczba malała w tempie około 1,3⁰% rocznie, a licząc tylko gospodarstwa o powierzchni powyżej 2 ha, średnio 1,7⁰% rocznie (A. Szemberg 1976). Najwięcej gospodarstw ubywało w zachodniej i północnej części kraju, mniej w Polsce centralnej, a najmniej w południowej i południowo-wschodniej, przy czym ubywały najczęściej gospodarstwa wyłącznie rolnicze.

W rezultacie zmieniała się też w latach 1960—1970 charakterystyczna dla poszczególnych obszarów przeciętna wielkość gospodarstwa. Wzrosła ona ponad 10⁰% na znacznych obszarach Polski wschodniej — od Suwałk po Ustrzyki, a także na Pomorzu. Równocześnie malała ona nadal w Karpatach, a także na Kaszubach oraz w niektórych częściach Wielkopolski, Dolnego Powiśla i woj. zielonogórskiego. W sumie jednak przeciętna wielkość gospodarstw w latach 1960—1970 wzrosła w 64⁰% powiatów, nie uległa zmianie w 21,8⁰% i zmalała w 14,2⁰% powiatów (A. Szemberg 1974, 1976).

Rozszerzył się w tym czasie dość znacznie na zachód i południe występujący na terenie Polski północno-wschodniej obszar o przeciętnej wielkości gospodarstw powyżej 7, a nawet 8 ha, skurczył się natomiast, zwłaszcza w Polsce zachodniej, obszar o przeciętnej powierzchni 5, a szczególnie 4 ha. Na południu kraju, gdzie przeważały gospodarstwa o powierzchni 3—4 ha, a na obszarach położonych wokół Aglomeracji Górnośląskiej i w części Podkarpacia nawet poniżej 3 ha, zmiany były najmniejsze.

Jakkolwiek przeciętny rozmiar gospodarstw stanowi pewien wskaźnik syntetyczny wielkości gospodarstw, może on reprezentować bardzo różne struktury. Próby wyjścia w badaniach struktury gospodarstw poza analizę udziału poszczególnych grup wielkościowych dokonywano w sposób kartograficzny, stosując kartogram siatkowy (W. Biegajło 1975). Da-

wały one pewne rezultaty w wypadku dużego zróżnicowania przestrzennego tych struktur, nie pozwalały jednak na bardziej ścisłą identyfikację struktur typowych. Toteż w opracowaniu tym, aby określić typowe struktury wielkości gospodarstw rolnych zastosowano metodę kolejnych ilorazów (J. Kostrowicki 1970), stosowaną przedtem z powodzeniem w określaniu kierunków użytkowania ziemi, chowu zwierząt lub kierunków produkcyjnych rolnictwa.

Do wyróżnienia wiodących kategorii rozmiarów gospodarstw indywidualnych przyjęto 6 kolejnych ilorazów na podstawie materiałów z narodowych spisów powszechnych w przekroju powiatowym na lata 1950, 1960, 1970³. Technika określania wiodących kategorii rozmiarów gospodarstw indywidualnych była następująca: proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami rozmiarów indywidualnych gospodarstw uzyskano w wyniku pogrupowania gospodarstw na 4 kategorie wielkości: *K* (0,5—2 ha), *M* (2—5 ha), *S* (5—10 ha) i *D* (ponad 10 ha). Liczby określające powierzchnie poszczególnych przedziałów wielkościowych gospodarstw dzielono przez 1, 2, 3, 4, 5, 6 i wybierano następnie 6 największych kolejnych ilorazów, numerując je w kolejności malejącej. Jak wykazały szczegółowe próby (W. Tyszkiewicz 1971, 1974), ilość ilorazów nie powinna być zbyt duża, ale jednocześnie wystarczająca (przyjęto 6), aby proporcje między wiodącymi grupami rozmiarów gospodarstw mogły być właściwie uchwycone, i aby zostały utrzymane stany równowagi pomiędzy poszczególnymi grupami.

Technikę postępowania przy zastosowaniu metody kolejnych ilorazów do wyróżnienia wiodących kategorii rozmiarów indywidualnych gospodarstw rolnych według zajmowanej powierzchni w poszczególnych grupach obszarowych ilustruje przytoczony przykład powiatu cieszyńskiego (tab. 2).

Tabela 2

Dzielnik	Rozmiary indywidualnych gospodarstw rolnych według powierzchni (ha)			
	0,5—2 (K)	2—5 (M)	5—10 (S)	powyżej 10 (D)
1	6596 (4)	12159 (2)	10934 (3)	13167 (1)
2	3298 (5)	6079	5467	6583 (6)
3	2198	3783	3444	4389
4	1649	3039	2733	3291
5	1319	2435	2186	2633
6	1019	2022	1822	2194

³ W latach 1950—1960 występują różnice w liczbie powiatów i porównanie tych lat jest ograniczone (w miejsce 266 powiatów w 1950 r. utworzono 317 w 1960). W latach 1960—1970 zmiany granic jednostek administracyjnych były niewielkie.

7a — 1950

Ryc. 7a,b,c — Wiodące struktury wielkości gospodarstw indywidualnych w latach 1950, 1960, 1970

Leading size structures of individual holdings 1950, 1960, 1970

I Grupy wielkości gospodarstw w ha

Size groups in hectares: K — 0,5—2, M — 2—5, S — 5—10, D — 10

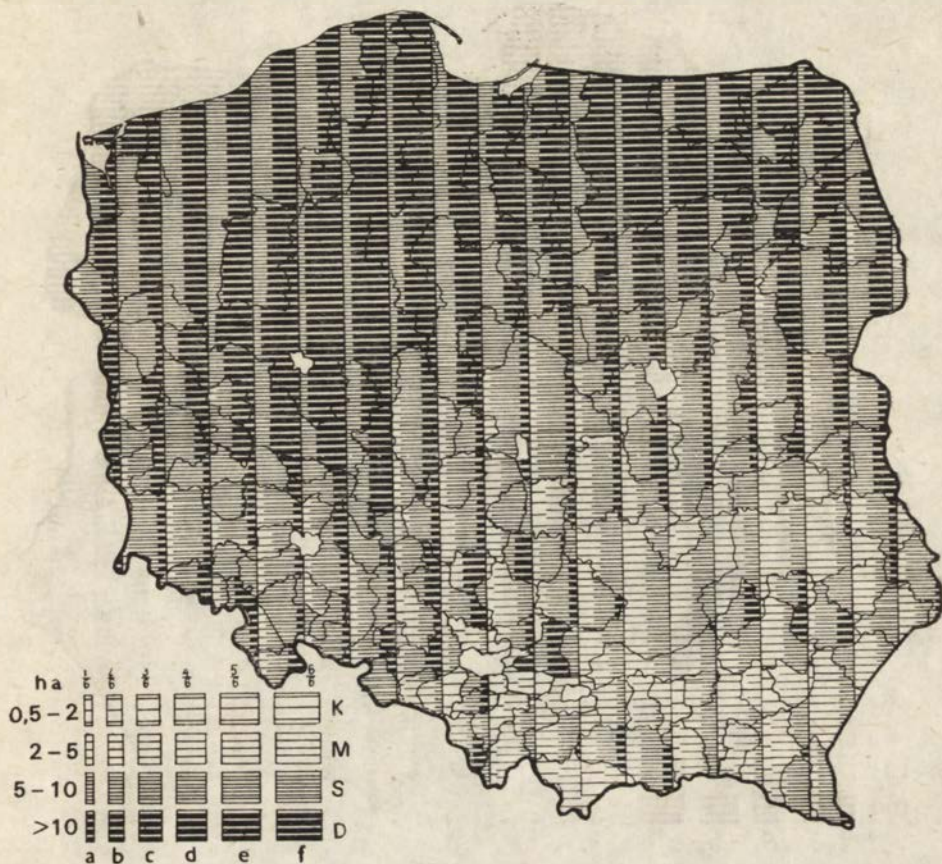
II Udział poszczególnych grup wielkości w ogólnej powierzchni gospodarstw indywidualnych

Part of the particular size group in the total acreage of the individual farming:

$$a = \frac{1}{6}; b = \frac{2}{6}; c = \frac{3}{6}; d = \frac{4}{6}; e = \frac{5}{6}; f = \frac{6}{6};$$

Postępowanie to pozwoliło wyróżnić w powiecie cieszyńskim współprzeważające gospodarstwa o powierzchni 2—5 ha i powyżej 10 ha (po 2 ilorazy), a drugorzędne pod względem znaczenia (po 1 ilorazie) — gospodarstwa 0,5—2 ha i 5—10 ha, co zapisano następującym wzorem:

$$K_1 + M_1 + S_2 + D_2.$$

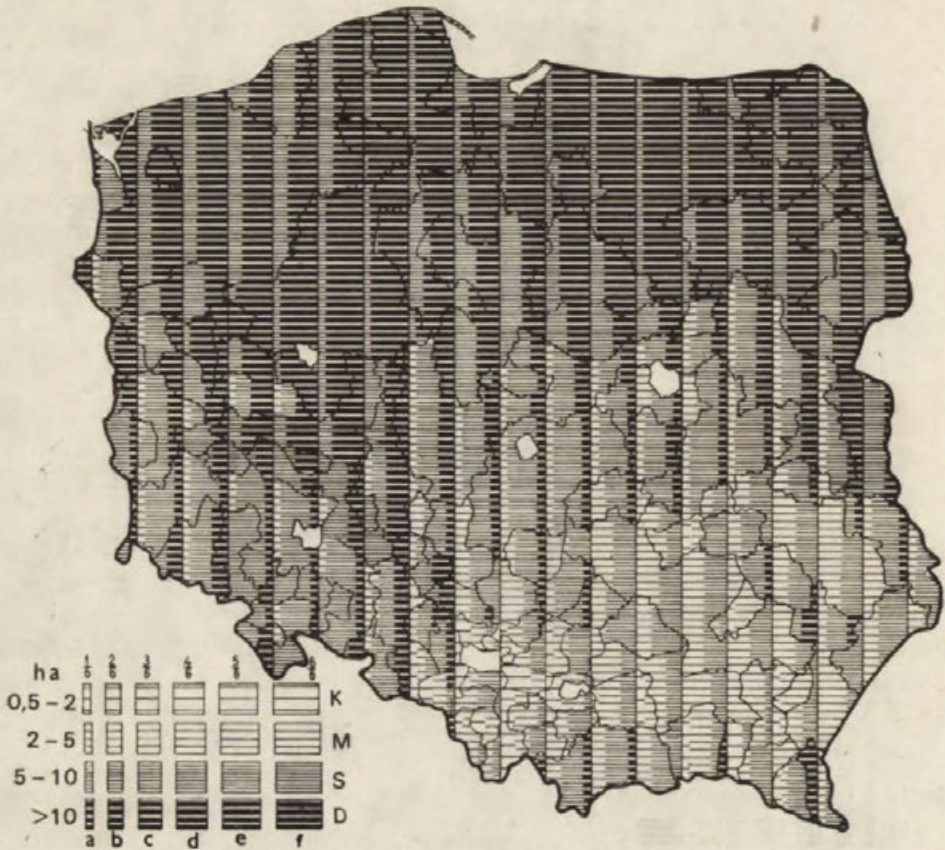
7b — 1960

Zastosowanie metody kolejnych ilorazów (ryc. 7a,b,c) pozwoliło wyróżnić na obszarze Polski w przekroju powiatowym 8 grup struktur typowych w 1950 r., 7 — w 1960 r., i 6 — w 1970 r. (tab. 3) oraz 34

Tabela 3

Grupy struktur typowych gospodarstw indywidualnych

Lp.	Rok		
	1950	1960	1970
1	MKSD	MKSD	MKSD
2	MKS	MKS	MKS
3	MK	MK	MK
4	KSD	KSD	KSD
5	KS	KS	—
6	SD	SD	SD
7	S	MSD	—
8	D	—	D

7c — 1970

struktury wiodących wielkości gospodarstw indywidualnych, których różne odmiany występowały w poszczególnych latach (tab. 4, 5).

Za najbardziej typowe struktury wielkościowe Polski uznać można:

— S_2D_4 i S_1D_5 (razem 70 powiatów w 1950 r., 92 w 1960 r. i 104 w 1970 r.) o znacznej przewadze gospodarstw większych D (ponad 10 ha) i dużym udziale w powierzchni użytków rolnych gospodarstw średnich (S). Struktury te charakterystyczne były dla ziem północnych i Wielkopolski.

— S_3D_3 (37 powiatów w 1950 r., 48 powiatów w 1960 r. i 31 w 1970 r.) o równowadze między gospodarstwami większymi i średnimi. Struktury takie występowały najczęściej na Białostocczyźnie, północno-wschodniej części Mazowsza i na Kujawach.

— $M_1S_3D_2$ oraz $M_1S_4D_1$ (razem 38 powiatów w 1950 r., 57 powiatów w 1960 r. i 75 powiatów w 1970 r.) o przewadze gospodarstw średnich i znacznym udziale małych (M) i większych (D). Struktury takie występowały głównie w centralnej i południowo-zachodniej Polsce i na Dolnym Śląsku.

Tabela 4

Struktura gospodarstw indywidualnych — grupowanie

Lp.	Wiodące układy rozmiarów gospodarstw indywidualnych	Ilość przypadków w latach		
		1950	1960	1970
1	2	3	4	5
1	M_4K_2	—	2	1
2	M_3K_3	1	2	—
3	$M_3K_2S_1$	1	4	3
4	M_2K_4	1	2	1
5	$M_2K_3S_1$	1	5	4
6	$M_2K_2S_2$	1	—	1
7	$M_2K_2S_1D_1$	—	—	1
8	$M_2K_1S_2D_1$	—	—	—
9	M_1K_5	1	—	—
10	$M_1K_4S_1$	7	3	5
11	$M_1K_3S_2$	4	7	6
12	$M_1K_2S_2D_1$	3	5	2
13	$M_1K_1S_3D_1$	—	—	1
14	$M_1K_1S_2D_2$	2	—	4
15	$M_1K_2S_1D_2$	1	1	—
16	$M_1 S_3D_2$	—	1	—
17	K_3S_3	8	18	11
18	K_3S_3	17	20	22
19	$K_3S_2D_1$	1	—	—
20	K_2S_4	5	3	6
21	$K_2S_3D_1$	11	27	19
22	$K_2S_2D_2$	—	1	—
23	K_1S_5	5	2	—
24	$K_1S_4D_1$	20	30	38
25	$K_1S_3D_2$	18	27	37
26	$K_1S_2D_3$	2	5	5
27	$K_1S_1D_4$	—	—	1
28	S_5D_1	15	6	2
29	S_4D_2	17	16	9
30	S_3D_3	37	48	31
31	S_2D_4	41	45	57
32	S_1D_5	29	37	47
33	S_6	14	—	—
34	D_6	3	—	—

— $M_2S_3D_1$ (11 powiatów w 1950 r., 27 powiatów w 1960 r. i 19 powiatów w 1970 r.) o przewadze gospodarstw średnich, znacznym udziale małych i jeszcze znaczącym udziale dużych. Struktury takie występowały najczęściej w Karpatach i w województwie warszawskim.

— M_3S_3 i M_4S_2 (25 powiatów w 1950 r., 38 powiatów w 1960 r., 33 powiatów w 1970 r.) o równowadze lub niewielkiej przewadze gospodarstw średnich nad małymi. Występowały na ziemi kieleckiej, południowej części lubelszczyzny i w części Kotliny Sandomierskiej.

Wiodące struktury wielkości indywidualnych gospodarstw rolnych według zajmowanej powierzchni w poszczególnych grupach wielkościowych w latach 1950, 1960 i 1970
($M = 0,5-2$ ha, $K = 2-5$ ha, $S = 5-10$ ha, $D =$ powyżej 10 ha)

Wyszczególnienie	Wiodące struktury wielkości gospodarstw		
	1950	1960	1970
1	2	3	4
I. Woj. białostockie	S_3D_3	S_2D_4	—
1. Augustów	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
2. Białystok + m. Białystok	S_3D_3	$K_1S_3D_2$	S_1D_5
3. M. Białystok	$K_1M_3S_1D_1$	$K_1M_3S_2$	S_3D_3
4. Białystok	S_3D_3	$M_1S_3D_2$	S_3D_3
5. Bielsk Podlaski	S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
6. Dąbrowa Białostocka	—	S_3D_3	S_3D_3
7. Elk	D_6	S_3D_3	S_2D_4
8. Gołdap	S_1D_5	S_2D_4	D_6
9. Grajewo	S_2D_4	S_1D_5	S_1D_5
10. Hajnówka	—	S_3D_3	S_3D_3
11. Kolno	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
12. Łapy	—	S_3D_3	S_2D_4
13. Łomża	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
14. Mońki	S_3D_3	S_2D_4	S_2D_4
15. Olecko	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
16. Sejny	—	S_1D_5	S_1D_5
17. Siemiatycze	—	S_3D_3	S_2D_4
18. Sokółka	S_3D_3	S_2D_4	S_2D_4
19. Suwałki	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
20. Wysokie Mazowieckie	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
21. Zambrów	—	S_2D_4	S_2D_4
II. Woj. bydgoskie	S_2D_4	S_2D_4	—
1. Aleksandrów Kujawski	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
2. Brodnica	S_2D_4	S_2D_4	S_3D_3
3. Bydgoszcz + m. Bydgoszcz	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
4. M. Bydgoszcz	$K_2M_2S_1D_1$	$K_2M_2S_2$	$K_2M_3S_1$
5. Bydgoszcz	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
6. Chełmno	S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
7. Chojnice	S_1D_5	S_1D_5	D_6
8. Golub Dobrzyń	—	S_3D_3	S_3D_3
9. Grudziądz + m. Grudziądz	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
10. M. Grudziądz	$K_1M_3S_1D_1$	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_2S_1D_1$
11. Grudziądz	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
12. Inowrocław + m. Inowrocław	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
13. M. Inowrocław	D_6	$K_1M_1D_4$	$M_1S_1D_4$
14. Inowrocław	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
15. Lipno	S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
16. Mogilno	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
17. Radziejów	—	S_3D_3	S_3D_3
18. Rypin	S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
19. Sępólno Krajeńskie	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5

	1	2	3	4
20. Szubin		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
21. Świecie		S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
22. Toruń + m. Toruń		S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
23. M. Toruń		$K_1M_1S_2D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
24. Toruń		S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
25. Tuchola		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
26. Wąbrzeźno		S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
27. Włocławek + m. Włocławek		S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
28. M. Włocławek		$K_1M_1S_2D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
29. Włocławek		S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
30. Wyrzysk		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
31. Żnin		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
III. Woj. gdańskie				
		S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
1. Elbląg + m. Elbląg		$M_1S_4D_1$	S_2D_4	S_2D_4
2. M. Elbląg		$K_1M_3S_2$	$K_1M_2S_3$	$K_1M_3S_2$
3. Elbląg		$M_1S_4D_1$	S_2D_4	S_2D_4
4. M. Gdańsk		M_3S_3	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
5. Gdańsk (Pruszcz Gdański)		S_4D_2	S_2D_4	S_2D_4
6. M. Gdynia		$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$	$K_1M_1S_2D_2$
7. Kartuzy		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
8. Kościerzyna		S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
9. Kwidzyn		S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
10. Lębork		S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
11. Malbork		S_6	S_2D_4	S_2D_4
12. Nowy Dwór Gdański		—	S_2D_4	S_2D_4
13. Puck		—	S_2D_4	S_2D_4
14. M. Sopot		$K_1M_4S_1$	$K_3M_1S_1D_1$	$K_3M_2D_1$
15. Starogard Gdański		S_1D_5	S_2D_4	S_1D_5
16. Sztum		S_2D_4	S_1D_5	S_1D_5
17. Tczew + m. Tczew		S_1D_5	S_2D_4	S_1D_5
18. M. Tczew		—	$M_1S_2D_3$	S_2D_4
19. Tczew		—	S_2D_4	S_1D_5
20. Wejherowo		—	S_1D_5	S_1D_5
IV. Woj. katowickie				
		$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
1. Będzin + m. Będzin		$K_2M_3S_1$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
2. M. Będzin		K_2M_4	$K_4M_2S_1$	K_4M_2
3. Będzin		$K_2M_3S_1$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
4. Bielsko + m. Bielsko B.		$K_2M_2S_1D_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
5. M. Bielsko Biała		$K_1M_3S_2$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
6. Bielsko		$K_1M_2S_2D_1$	$K_2M_2S_1D_1$	$K_2M_2S_1D_1$
7. M. Bytom		$K_1M_3S_2$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
8. M. Chorzów		$K_1M_2S_3$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
9. Cieszyn + m. Cieszyn		$K_1M_2S_1D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
10. M. Cieszyn		$K_2M_1S_1D_2$	$K_2M_2S_1D_1$	$K_2M_2S_1D_1$
11. Cieszyn		$K_1M_2S_1D_2$	$K_1M_2S_1D_2$	$K_1M_2S_2D_1$
12. M. Czeladź		K_2M_4	K_4M_2	K_4M_2
13. Częstochowa + m. Częstochowa		K_3S_3	$K_1M_3S_2$	K_3S_3
14. M. Częstochowa		$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
15. Częstochowa		M_3S_3	$K_1M_3S_2$	M_3S_3

1	2	3	4
16. M. Dąbrowa Górnicza	K_4M_2	K_4M_2	K_5M_1
17. Gliwice + m. Gliwice	$M_1S_3D_2$	$K_1M_1S_3D_1$	$K_1M_1S_3D_1$
18. M. Gliwice	$K_1M_1S_3D_1$	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_1S_2D_1$
19. Gliwice	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$K_1M_1S_3D_1$
20. M. Katowice	$K_1M_2S_2D_1$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
21. Kłobuck	—	M_3S_3	$M_2S_3D_1$
22. Lubliniec	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
23. M. Mystowice	$K_3M_1S_2$	$K_4M_1S_1$	$K_4M_1S_1$
24. Myszków	—	$K_1M_3S_2$	M_3S_3
25. M. Nowy Bytom	$K_2M_2S_1D_1$	—	—
26. Pszczyna	$K_1M_1S_2D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	M_3S_3
27. M. Ruda Śląska	$K_1M_2S_3$	$K_2M_3S_1$	$K_1M_2S_2D_1$
28. Rybnik + m. Rybnik	$K_2M_2S_2$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
29. M. Rybnik	$K_3M_2S_1$	K_4M_2	K_4M_2
30. Rybnik	$K_2M_2S_2$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
31. M. Siemianowice Śląskie	$K_1M_2S_3$	$K_2M_2S_2$	$K_2M_2S_2$
32. M. Sosnowiec	$K_2M_3S_1$	K_3M_3	K_4M_2
33. M. Świętochłowice	$K_2M_3S_1$	K_4M_2	$K_2M_3D_1$
34. M. Szopienice	$K_2M_3S_1$	—	—
35. Tarnowskie Góry	$K_1M_2S_2D_1$	$K_3M_2S_1$	$K_2M_2S_2$
36. Tychy + m. Tychy	—	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_1S_2D_1$
37. M. Tychy	—	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_1S_1D_2$
38. Tychy	—	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_1S_2D_1$
39. Wodzisław Śląski	—	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
40. M. Zabrze	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
41. Zawiercie + m. Zawiercie	$M_3S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
42. M. Zawiercie	K_3M_3	K_4M_2	K_3M_3
43. Zawiercie	$M_3S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
V. Woj. kieleckie	$M_2S_3D_1$	M_3S_3	$M_2S_3D_1$
1. Białobrzegi	—	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
2. Busko (Busko-Zdrój)	M_3S_3	M_3S_3	M_2S_4
3. Ilża + Skarżysko Kam. + Starachowice	M_3S_3	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
4. M. Skarżysko Kamienna	—	K_4M_2	K_4M_2
5. M. Starachowice	—	K_5M_1	K_5M_1
6. Ilża	—	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
7. Jędrzejów	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
8. Kazimierza Wielka	—	M_4S_2	M_4S_2
9. Kielce + m. Kielce	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
10. M. Kielce	K_3M_3	K_3M_3	K_3M_3
11. Kielce	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
12. Końskie	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
13. Kozienice	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
14. Lipsko	—	M_3S_3	M_2S_4
15. Opatów + Ostrowiec Święt.	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
16. M. Ostrowiec Świętokrzyski	$K_3M_2S_1$	K_3M_3	K_3M_3
17. Opatów	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
18. Opoczno	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
19. Pińczów	M_3S_3	M_3S_3	M_2S_4
20. Przysucha	—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
21. Radom + m. Radom	$M_2S_3D_1$	$M_2S_4D_1$	$M_1S_4D_1$

1	2	3	4
22. M. Radom	$K_1M_2S_2D_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
23. Radom	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
24. Sandomierz	M_3S_3	M_4S_2	M_3S_3
25. Staszów	—	M_3S_3	M_3S_3
26. Szydłowice	—	M_3S_3	M_3S_3
27. Włoszczowa	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
28. Zwoleń	—	M_2S_4	M_4S_2
VI. Woj. koszalińskie	S_3D_3	S_2D_4	S_2D_4
1. Białogard	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
2. Bytów	S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
3. Człuchów	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
4. Drawsko Pomorskie	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
5. Kołobrzeg	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
6. Koszalin + m. Koszalin	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
7. M. Koszalin	$M_2S_3D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_1S_2D_2$
8. Koszalin	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
9. Miastko	S_2D_4	S_3D_3	S_2D_4
10. Sławno	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
11. Słupsk + m. Słupsk	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
12. M. Słupsk	M_3S_3	$K_1M_2S_2D_1$	$M_2S_3D_1$
13. Słupsk	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
14. Szczecinek	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
15. Świdwin	—	S_3D_3	S_2D_4
16. Wałcz	S_3D_3	S_2D_4	S_2D_4
17. Złotów	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
VII. Woj. krakowskie	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
1. Bochnia	$K_1M_3S_2$	$K_1M_4S_1$	$K_1M_3S_2$
2. Brzesko	$K_1M_4S_1$	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
3. Chrzanów + m. Jaworzno	—	K_4M_2	K_4M_2
4. M. Jaworzno	—	K_5M_1	K_5M_1
5. Chrzanów	K_3M_3	K_4M_2	K_4M_2
6. Dąbrowa Tarnowska	M_4S_2	M_4S_2	M_4S_2
7. Kraków	K_2M_4	K_2M_4	$K_2M_3S_1$
8. Limanowa	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
9. Miechów	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
10. Myślenice	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
11. Nowy Sącz + m. Nowy Sącz	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
12. M. Nowy Sącz	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$	$K_3M_2S_1$
13. Nowy Sącz	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
14. Nowy Targ + m. Zakopane	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
15. M. Zakopane	K_3M_3	K_3M_3	K_3M_3
16. Nowy Targ	$M_2S_3D_1$	K_3M_3	$M_2S_3D_1$
17. Olkusz	$K_1M_3S_2$	M_4S_2	$K_1M_3S_2$
18. Oświęcim	$K_1M_3S_2$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
19. Proszowice	—	M_4S_2	M_4S_2
20. Sucha Beskidzka	—	M_3S_3	M_4S_2
21. Tarnów + m. Tarnów	M_4S_2	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
22. M. Tarnów	$K_2M_2S_2$	—	$K_3M_2S_1$
23. Tarnów	M_4S_2	K_3M_3	M_4S_2

	1	2	3	4
24. Wałdówce		$K_1M_3S_2$	M_4S_2	$K_1M_4S_1$
25. Żywiec		$K_1M_4S_1$	$K_1M_3S_2$	$K_2M_3S_1$
26. M. Kraków		$K_2M_3S_1$	K_4M_2	K_4M_2
VIII. Woj. lubelskie		$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
1. Bełżyce		—	M_4S_2	M_3S_3
2. Biała Podlaska		S_3D_3	$M_1S_3D_2$	S_3D_3
3. Biłgoraj		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
4. Bychawa		—	M_4S_2	M_3S_3
5. Chełm + m. Chełm		$M_1S_4D_1$	$M_3S_2D_1$	$M_1S_4D_1$
6. M. Chełm		$K_1M_4S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_2S_2$
7. Chełm		$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
8. Hrubieszów		M_2S_4	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
9. Janów Lubelski		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
10. Krasnystaw		M_4S_2	M_4S_2	M_3S_3
11. Kraśnik		M_3S_3	M_4S_2	$M_2S_3D_1$
12. Lubartów		M_2S_4	M_3S_3	$M_2S_3D_1$
13. Lublin + m. Lublin		M_3S_3	M_4S_2	M_3S_3
14. M. Lublin		$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
15. Lublin		M_3S_3	M_4S_2	M_3S_3
16. Łuków		M_2S_4	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
17. Opole Lubelskie		—	M_4S_2	M_2S_4
18. Parczew		—	$M_2S_3D_1$	$M_1S_3D_2$
19. Puławy		M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
20. Radzyń Podlaski		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
21. Tomaszów Lubelski		M_2S_4	M_2S_4	M_2S_4
22. Włodawa		S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
23. Zamość + m. Zamość		M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
24. M. Zamość		—	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
25. Zamość		M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
IX. Woj. łódzkie		$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
1. Bełchatów		—	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
2. Brzeziny		$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
3. Kutno		$M_1S_3D_2$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
4. Łask		$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
5. Łęczyca		$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
6. Łowicz		$M_1S_3D_2$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
7. Łódź		$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
8. M. Pabianice		$K_2M_2S_2$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
9. Pajęczno		—	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
10. Piotrków Tryb. + m. Piotrków Tryb.		$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
11. M. Piotrków Trybunalski		$K_1M_3S_2$	—	$K_2M_3S_1$
12. Piotrków Trybunalski		$M_1S_4D_1$	$K_2M_3S_1$	$M_1S_4D_1$
13. Poddębice		—	$M_2S_3D_1$	$M_1S_3D_2$
14. Radomsko		S_2D_4	$M_1S_3D_2$	$M_2S_3D_1$
15. Rawa Mazowiecka		$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
16. Sieradz + m. Zduńska Wola		—	$M_2S_3D_1$	$M_1S_3D_2$
17. M. Zduńska Wola		—	$K_3M_2S_1$	K_3M_3
18. Sieradz		$M_1S_3D_2$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
19. Skierniewice		$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$

1	2	3	4
20. Tomaszów Mazowiecki	$K_3M_2S_1$	K_4M_2	K_4M_2
21. Wieluń	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
22. Wieruszów	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
23. M. Zgierz	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_2S_2$
24. M. Łódź	M_3S_3	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
X. Woj. olsztyńskie	S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
1. Bartoszyce	S_4D_2	S_1D_5	S_1D_5
2. Braniewo	S_2D_4	S_3D_3	S_1D_5
3. Biskupiec	—	S_1D_5	S_1D_5
4. Działdowo	S_1D_5	S_2D_4	S_2D_4
5. Giżycko	S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
6. Iława	S_2D_4	S_1D_5	S_1D_5
7. Kętrzyn	S_3D_3	S_2D_4	S_1D_5
8. Lidzbark Warmiński	S_3D_3	S_1D_5	S_1D_5
9. Morąg	S_3D_3	S_2D_4	S_1D_5
10. Mrągowo	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
11. Nidzica	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
12. Nowe Miasto Lubawskie	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
13. Olsztyn + m. Olsztyn	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
14. M. Olsztyn	$M_1S_3D_2$	$K_1M_2S_1D_2$	$M_1S_1D_4$
15. Olsztyn	—	S_1D_5	S_1D_5
16. Ostróda	S_1D_5	S_2D_4	S_2D_4
17. Pastęk	S_2D_4	S_1D_5	S_1D_5
18. Pisz	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
19. Szczytno	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
20. Węgorzewo	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
21. Reszel	S_2D_4	—	—
22. Susz	S_2D_4	—	—
XI. Woj. opolskie	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
1. Brzeg + m. Brzeg	M_1S_5	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
2. M. Brzeg	K_4M_2	$K_2M_2S_1D_1$	$K_4M_1S_1$
3. Brzeg	M_1S_5	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
4. Głubczyce	S_6	M_1S_5	$M_1S_4D_1$
5. Grodków	S_6	S_4D_2	S_4D_2
6. Kluczbork	S_4D_2	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
7. Koźle	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$K_1M_1S_2D_2$
8. Krapkowice	—	$M_2S_2D_2$	$K_1M_1S_2D_2$
9. Namysłów	S_3D_1	S_4D_2	S_4D_2
10. Niemodlin	S_3D_1	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
11. Nysa + m. Nysa	S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
12. M. Nysa	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$
13. Nysa	S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
14. Olesno	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	S_3D_3
15. Opole + m. Opole	$K_1M_1S_2D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_1S_2D_2$
16. M. Opole	$M_1S_2D_3$	$K_1M_2S_1D_2$	$K_1M_1S_2D_2$
17. Opole	$K_1M_1S_2D_2$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_1S_2D_2$
18. Prudnik	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
19. Racibórz + m. Racibórz	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_1S_2D_2$
20. M. Racibórz	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$

1	2	3	4
21. Racibórz	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_1S_2D_2$
22. Strzelce Opolskie	$M_1S_2D_3$	$K_1M_2S_2D_1$	$M_1S_2D_3$
XII. Woj. poznańskie	S_2D_4	S_3D_3	S_2D_4
1. Chodzież	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
2. Czarnków	S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
3. Gniezno + m. Gniezno	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
4. M. Gniezno	$K_1M_1D_4$	$K_1M_1S_1D_3$	$K_1M_1S_1D_3$
5. Gniezno	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
6. Gostyń	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
7. Jarocin	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
8. Kalisz + m. Kalisz	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
9. M. Kalisz	$K_1M_2S_2D_1$	—	$K_1M_2S_2D_1$
10. Kalisz	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
11. Kępno	S_3D_3	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
12. Koło	$M_1S_3D_2$	S_3D_3	S_3D_3
13. Konin	S_3D_3	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
14. Kościan	S_2D_4	S_2D_4	$M_1S_3D_2$
15. Krotoszyn	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
16. Leszno + m. Leszno	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
17. M. Leszno	$M_1S_1D_4$	$K_2M_1S_1D_2$	$K_2M_1S_1D_2$
18. Leszno	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
19. Międzychód	D_6	S_1D_5	D_6
20. Nowy Tomyśl	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
21. Oborniki	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
22. Ostrów Wielkop. + m. Ostrów	—	$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$
23. M. Ostrów Wielkopolski	$K_1M_1S_1D_3$	$K_2M_1S_1D_2$	$K_2M_1S_1D_2$
24. Ostrów Wielkopolski	$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$
25. Ostrzeszów	—	$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$
26. Pleszew	—	$M_1S_2D_3$	S_3D_3
27. Poznań	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
28. Rawicz	S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
29. Słupca	—	S_3D_3	S_3D_3
30. Szamotuły	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
31. Śrem	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
32. Środa	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
33. Trzcianka + m. Piła	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
34. M. Piła	$K_1M_2S_2D_1$	$K_2M_1S_2D_1$	$K_2M_2S_2$
35. Trzcianka	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
36. Turek	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
37. Wągrowiec	S_1D_5	S_1D_5	S_1D_5
38. Wolsztyn	S_2D_4	$M_1S_2D_3$	$M_1S_2D_3$
39. Września	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
40. M. Poznań	S_1D_5	$K_1M_1S_1D_3$	$K_1M_1S_1D_3$
XIII. Woj. rzeszowskie	M_4S_2	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
1. Brzozów	$K_1M_4S_1$	$K_1M_4S_1$	$K_1M_4S_1$
2. Dębica	M_4S_2	$K_1M_3S_2$	M_4S_2
3. Gorlice	$K_3M_2S_1$	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
4. Jarosław	M_4S_2	M_4S_2	M_4S_2
5. Jasło	M_4S_2	M_4S_2	$K_1M_3S_2$

1	2	3	4
6. Kolbuszowa	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
7. Krosno	$K_1M_4S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
8. Lesko	M_2S_4	M_3S_3	$M_2S_3D_1$
9. Leżajsk	—	M_3S_3	M_3S_3
10. Lubaczów	M_3S_3	M_3S_3	M_2S_4
11. Łańcut	$K_1M_4S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_1M_4S_1$
12. Mielec	M_3S_3	M_4S_2	M_3S_3
13. Nisko + m. Stalowa Wola	—	M_3S_3	M_3S_3
14. M. Stalowa Wola	—	K_3M_3	K_3M_3
15. Nisko	M_3S_3	M_3S_3	M_3S_3
16. Przemyśl + m. Przemyśl	M_4S_2	$K_1M_4S_1$	M_4S_2
17. M. Przemyśl	$K_1M_3S_2$	K_3M_3	K_3M_3
18. Przemyśl	M_4S_2	M_4S_2	M_4S_2
19. Przeworsk	K_1M_5	K_2M_4	K_2M_4
20. Ropczyce	—	M_4S_2	M_4S_2
21. Rzeszów + m. Rzeszów	$K_1M_4S_1$	K_2M_4	$K_1M_4S_1$
22. M. Rzeszów	K_4M_2	K_4M_2	K_4M_2
23. Rzeszów	$K_1M_4S_1$	K_4M_2	$K_1M_4S_1$
24. Sanok	M_4S_2	$K_1M_4S_1$	M_3S_3
25. Strzyżów	—	M_4S_2	M_4S_2
26. Tarnobrzeg	$K_1M_4S_1$	$M_1S_3D_2$	$K_1M_4S_1$
27. Ustrzyki Dolne	—	$M_1S_3D_2$	$M_1S_2D_3$
XIV. Woj. szczecińskie	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
1. Chojna	S_5D_1	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
2. Choszczno	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
3. Goleniów	—	S_3D_3	S_2D_4
4. Gryfice	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
5. Gryfino	S_5D_1	S_3D_3	S_2D_4
6. Kamień Pomorski	S_3D_3	S_1D_5	S_2D_4
7. Łobez	S_3D_3	S_3D_3	S_2D_4
8. Myślibórz	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
9. Nowogard	S_4D_2	S_2D_4	S_1D_5
10. Pyrzyce	S_5D_1	S_3D_3	S_2D_4
11. Stargard Szczeciński	S_2D_4	S_3D_3	S_2D_4
12. Szczecin + m. Szczecin	M_1S_5	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
13. M. Szczecin	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$	$K_1M_2S_3$
14. Szczecin	S_5D_1	S_4D_2	$M_1S_3D_2$
15. Wolin (Świnoujście)	S_3D_3	S_3D_3	$M_1S_1D_4$
XV. Woj. warszawskie	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
1. Ciechanów	S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
2. Garwolin	$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$
3. Gostynin	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
4. Grodzisk Maz. + m. Zyrardow	$K_1M_3S_2$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_3D_1$
5. M. Żyrardów	$K_2M_3S_1$	$K_3M_2S_1$	K_3M_3
6. Grodzisk Mazowiecki	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
7. Grójec	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
8. Łosice	—	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
9. Maków Mazowiecki	S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
10. Mińsk Mazowiecki	$M_1S_4D_1$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_4D_1$

	1	2	3	4
11. Mława		S_2D_4	S_3D_3	S_2D_4
12. Nowy Dwór Mazowiecki		—	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
13. Ostrołęka		S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
14. Ostrow Mazowiecka		$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
15. Otwock + m. Otwock		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
16. M. Otwock		—	$K_1M_3S_2$	$K_1M_4S_1$
17. Otwock		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
18. Piaseczno		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
19. Płock + m. Płock		S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
20. M. Płock		$K_2M_3S_1$	$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
21. Płock		S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
22. Płońsk		S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
23. Pruszków + m. Pruszków		—	$M_2S_3D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
24. M. Pruszków		$K_1M_2S_1D_2$	$K_2M_2S_1D_1$	$K_1M_2S_2D_1$
25. Pruszków		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
26. Przasnysz		S_2D_4	S_2D_4	S_1D_5
27. Pułtusk		S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
28. Radzymin		$M_1S_3D_2$	—	—
29. Ryki		—	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
30. Siedlce + m. Siedlce		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
31. M. Siedlce		$K_1M_3S_2$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_2S_2$
32. Siedlce		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
33. Sierpc		S_2D_4	S_2D_4	S_2D_4
34. Sochaczew		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
35. Sokółów Podlaski		$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
36. Warszawa		$M_2S_3D_1$	—	—
37. Węgrów		$M_1S_3D_2$	$M_2S_3D_1$	$M_1S_3D_2$
38. Wołomin		—	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
39. Wyszaków		—	$M_2S_3D_1$	$M_2S_3D_1$
40. Żuromin		—	S_3D_3	S_2D_4
41. M. Warszawa		$K_1M_2S_2D_1$	$K_1M_3S_2$	$K_1M_3S_2$
XVI. Woj. wrocławskie				
1. Bolesławiec		S_5D_1	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
2. Bystrzyca Kłodzka		$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
3. Dzierżoniów		S_5D_1	S_3D_3	S_3D_3
4. Góra		S_6	S_5D_1	S_4D_2
5. Jawor		M_1S_5	S_5D_1	S_4D_2
6. Jelenia Góra + m. Jelenia Góra		S_6	S_4D_2	S_4D_2
7. M. Jelenia Góra		S_5D_1	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
8. Jelenia Góra		M_2S_4	M_2S_4	$M_2S_3D_1$
9. Kamienna Góra		S_5D_1	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
10. Kłodzko		S_4D_2	$M_1S_3D_2$	$M_1S_3D_2$
11. Legnica + m. Legnica		S_5D_1	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
12. M. Legnica		S_5D_1	$M_1S_3D_1$	S_4D_2
13. Legnica		K_2M_4	$K_1M_3S_2$	$K_1M_2S_1D_2$
14. Lubań		S_5D_1	$M_1S_4D_1$	S_4D_2
15. Lublin		M_1S_5	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
16. Lwówek Śląski		$M_1S_4D_1$	S_4D_2	$M_1S_4D_1$
17. Milicz		S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
18. Nowa Ruda		S_5D_1	S_4D_2	S_4D_2
		—	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$

1	2	3	4
19. Oleśnica	S_6	S_4D_2	S_4D_2
20. Oława	S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
21. Strzelin	S_6	M_1S_5	S_5D_1
22. Syców	S_5D_1	S_3D_3	S_3D_3
23. Środa Śląska	S_6	M_2S_4	$M_1S_4D_1$
24. Świdnica + m. Świdnica	S_6	$M_1S_4D_1$	S_5D_1
25. M. Świdnica	$K_1M_3S_2$	$K_2M_2S_2$	$K_1M_1S_3D_1$
26. Świdnica	S_6	$M_1S_4D_1$	S_5D_1
27. Trzebnica	S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
28. Wałbrzych + m. Wałbrzych	S_4D_2	S_3D_3	$M_1S_2D_3$
29. M. Wałbrzych	S_3D_3	$M_1S_3D_2$	$M_1S_2D_3$
30. Wałbrzych	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
31. Wołów	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
32. Wrocław	S_6	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
33. Ząbkowice Śląskie	S_6	S_5D_1	$M_1S_4D_1$
34. Zgorzelec	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$
35. Złotoryja	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$	$M_1S_3D_2$
36. M. Wrocław	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$	$K_2M_3S_1$
XVII. Woj. zielonogórskie	S_4D_2	S_4D_2	S_3D_3
1. Głogów	S_4D_2	S_5D_1	$K_1 S_4D_1$
2. Gorzów Wielkopolski + m. Gorzów Wielkopolski	$K_1M_1S_4$	S_4D_2	S_3D_3
3. M. Gorzów Wielkopolski	S_4D_2	$K_2M_2S_2$	$K_1M_2S_2D_1$
4. Gorzów Wielkopolski	S_3D_3	S_4D_2	S_3D_3
5. Gubin	M_1S_5	—	—
6. Koźuchów	S_3D_3	—	—
7. Krosno Odrzańskie	S_2D_4	$K_1S_2D_3$	$K_1S_3D_2$
8. Lubsco	—	S_4D_2	$K_1S_4D_1$
9. Międzyrzecz	S_5D_1	S_2D_4	S_1D_5
10. Nowa Sól	—	S_4D_2	S_4D_2
11. Rzepin	S_2D_4	—	—
12. Skwierzyna	S_4D_2	—	—
13. Stubice	—	S_4D_2	S_3D_3
14. Strzelce Krajeńskie	S_3D_3	S_3D_3	S_3D_3
15. Sulechów	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
16. Sulęcín	S_5D_1	S_5D_1	$K_1S_4D_1$
17. Szprotawa	S_3D_3	S_5D_1	$K_1S_4D_1$
18. Świebodzin	S_4D_2	S_3D_3	S_3D_3
19. Wschowa	S_4D_2	S_3D_3	S_2D_4
20. Zielona Góra + m. Zielona Góra	$K_2M_3S_1$	S_4D_2	$K_1S_3D_2$
21. M. Zielona Góra	—	$K_3M_1S_2$	$K_2M_1S_3$
22. Zielona Góra	S_4D_2	S_4D_2	$M_1S_3D_2$
23. Żagań	$M_1S_4D_1$	S_4D_2	$M_1S_3D_2$
24. Żary	M_1S_5	$M_1S_4D_1$	$M_1S_4D_1$

— $K_1M_4S_1$ i $K_1M_3S_2$ (11 powiatów w 1950 r., 10 powiatów w 1960 r., 11 powiatów w 1970 r.) o przewadze gospodarstw małych i znacznym udziale średnich i drobnych (K). Struktury te występowały głównie w powiatach podkarpackich.

Skrajny charakter miały struktury K_4M_2 , K_3M_3 i $K_3M_2S_1$ o przewadze gospodarstw drobnych z mniejszym lub większym udziałem małych, występujących głównie w powiatach otaczających Zagłębie Górnośląskie.

Porównanie zachodzących w latach 1950—1970 przemian wskazuje na ekspansję struktur S_2D_4 i S_1D_5 , tj. reprezentujących przewagę gospodarstw dużych przy mniejszym lub większym udziale gospodarstw średnich oraz $M_1S_3D_2$ i $M_1S_4D_1$, czyli struktur o przewadze gospodarstw średnich, większym lub mniejszym udziale dużych i niewielkim udziale małych. Zmniejszyła się natomiast liczba powiatów o strukturze S_3D_3 , tj. z równowagą gospodarstw dużych i średnich, oraz $M_2S_3D_1$ z przewagą gospodarstw średnich przy znacznym udziale gospodarstw małych i niewielkim dużych, a także M_3S_3 i M_4S_2 o równowadze między gospodarstwami średnimi i małymi lub przewadze małych, ze znacznym udziałem średnich.

Oprócz rozdrobnienia gospodarstw istotnym problemem gospodarki indywidualnej było w latach 1960—1970 rozdrobnienie gruntów (A. Prochownikowa 1975).

Przestrzenne rozmieszczenie stopnia rozdrobnienia gruntów jest wynikiem dotychczasowego rozwoju procesów władania ziemią i sposobów gospodarowania, kształtujących się w zależności od panujących w przeszłości stosunków polityczno-społecznych oraz stopnia zróżnicowania warunków przyrodniczych w poszczególnych regionach kraju.

Rozdrobnienie gruntów, podobnie jak i rozdrobnienie gospodarstw, hamuje rozwój nowoczesnego rolnictwa, ogranicza mechanizację wielu prac polowych, powiększa koszty produkcji i obszar ziemi rolniczo nie użytkowanej.

Prześledzenie przemian i ich tendencji w zakresie rozdrobnienia gruntów w Polsce, w ich przestrzennym zróżnicowaniu w latach 1950—1960—1970 uniemożliwia brak podstawowego materiału statystycznego⁴ i z konieczności zostało ograniczone do 1960 r. (J. Kostrowicki, R. Szczęsny 1969; A. Prochownikowa 1975). Wiadomo jednak, że w wyniku rozwoju akcji komasacyjnej udział gospodarstw o gruntach rozdrobnionych zmniejszył się po 1960 r. poważnie, zwłaszcza na terenach niżowych.

W Polsce w 1960 r. na ogólną liczbę 3,6 mln gospodarstw indywidualnych około 16% gospodarstw miało swoje grunty w 5 i więcej działkach, a ponad 6% gospodarstw posiadało rozłóg pól składających się z 9 i więcej części. Silne rozdrobnienie powierzchni gospodarstw obejmowało około 1/7 wszystkich gospodarstw. W skali kraju zjawisko to nie stanowiło tak poważnego problemu, jak w skali niektórych województw czy powiatów, a układ zjawiska był znacznie zróżnicowany.

W przestrzennym układzie największe rozdrobnienie ogólnej po-

⁴ W latach 1950—1970 tylko spis powszechny z 1960 r. objął rozdrobnienie gruntów dla całej Polski w przekroju powiatowym.

wierzchni gruntów gospodarstw powyżej 5 działek na jedno gospodarstwo występowało na obszarach Karpat i Podkarpacia oraz we wschodniej części kraju (wschodnie powiaty województw: białostockiego i warszawskiego, północne i południo-zachodnie woj. lubelskiego) i niektórych powiatach województw centralnych (kieleckiego i łódzkiego). Udział gospodarstw składających się z 6 lub więcej działek wynosił przeciętnie od ponad 20 do 50% ogółu gospodarstw. Spośród tych terenów najsilniejsze rozdrobnienie występowało w południowo-zachodniej części woj. krakowskiego, (Nowy Targ, Sucha i Żywiec). W powiecie Sucha rozdrobnienie obejmujące 6 i więcej części ogólnej powierzchni gospodarstw osiągało ponad 80% gospodarstw, w powiecie nowotarskim około 72%, w żywieckim ponad 60%, w tym około 60% wszystkich gospodarstw posiadało pola złożone z 9 i więcej części.

Stosunkowo małe rozdrobnienie powierzchni ogólnej gospodarstw występowało w województwach północno-zachodnich, a więc na terenach ziem odzyskanych oraz w województwach bydgoskim, poznańskim i niektórych powiatach woj. warszawskiego i łódzkiego. Najmniej gospodarstw, bo około 10% ogólnej ich liczby, miało swe grunty w 5 i więcej działkach w województwach bydgoskim, gdańskim i olsztyńskim.

Stopień rozdrobnienia gruntów ornych poszczególnych gospodarstw w skali Polski jest znacznie mniejszy od ich ogólnej powierzchni. W 1960 r. ponad 7% ogólnej liczby gospodarstw miało grunty orne w 6 i więcej działkach, a około 3% w ponad 9 działkach. Przestrzenne rozmieszczenie stopnia nasilenia rozdrobnienia gruntów pokrywa się w zasadzie z obszarami większego rozdrobnienia ogólnej powierzchni gospodarstw.

Przyczyny zróżnicowania rozdrobnienia gruntów są złożone. Stosunkowo małym rozdrobnieniem gruntów odznaczały się tereny ziem odzyskanych, co jest związane z niższym udziałem gospodarstw indywidualnych w ogólnej strukturze własnościowej oraz przekazywaniem ziemi na ogół w jednym kawałku osiedleńcom po II wojnie światowej. Na terenach byłego zaboru pruskiego obowiązujące ustawodawstwo hamowało rodzinne podziały ziemi, a tym samym nie sprzyjało rozdrobnieniu gruntów. Rozdrobnieniem dużym charakteryzują się do dziś obszary należące do dawnych zaborów austriackiego i rosyjskiego. Wynikało ono z ogólnego zacofania społecznego, ekonomicznego i technicznego oraz stosowanej polityki zaborców. W rezultacie na wsi gromadziły się nadwyżki siły roboczej, a w wyniku działań rodzinnych gospodarstwa chłopskie stawały się coraz mniejsze. Na niektórych obszarach rozdrobnienie gruntów dochodziło do znacznych rozmiarów. W okresie międzywojennym w latach 1919—1939 podjęto akcję scalania gruntów chłopskich, w wyniku której na terenie Polski scalono 859 tys. gospodarstw o powierzchni około 5,4 mln ha (A. Stelmachowski 1964). Po II wojnie światowej podjęto akcję scalania gruntów. Według danych z 1960 r. około 10% grun-

tów gospodarstw indywidualnych w Polsce posiadało grunty orne w 5 i więcej częściach.

Interesującym zagadnieniem jest to, że rozdrobnienie gruntów wiąże się z wielkością gospodarstw indywidualnych. Najniższe rozdrobnienie w skali Polski wykazywały gospodarstwa w grupie obszarowej do 2 ha — około 50% tych gospodarstw posiadało grunty w 1 kawałku. Rozdrobnienie poniżej 5 działek obejmowało około 4% wszystkich gospodarstw. Pozostałe grupy obszarowe (2—5 ha, 5—10 ha, 10—20 ha i powyżej 20 ha) wykazywały wyższy udział rozdrobnienia — około 23% ogółu tych gospodarstw posiadało gospodarstwa składające się z ponad 5 działek. Najsilniejsze rozdrobnienie wykazywały gospodarstwa o rozmiarach 5—10 ha — około 25% miało grunty składające się z 6 i więcej części, a ponad 9% z 9 i więcej działek.

Ogólnie można stwierdzić, że największe rozdrobnienie gruntów cechowało gospodarstwa w grupach obszarowych 5—10 ha i 2—5 ha.

Duże rozdrobnienie gospodarstw w połączeniu z rozdrobnieniem gruntów w południowej i wschodniej części kraju oraz w części powiatów w centralnej Polsce stanowi poważne utrudnienie w prowadzeniu racjonalnej gospodarki rolnej, wymaga bowiem zwiększenia nakładów pracy i środków na transport oraz utrudnia mechanizację prac polowych. Ze względu na zbyt małą powierzchnię pól uprawnych, zwłaszcza na terenach o urozmaiconej rzeźbie terenu, często nie można stosować lub w pełni wykorzystać maszyn rolniczych. Wpływa to na obniżenie ogólnej produktywności i towarowości gospodarstw, co wykazały przeprowadzone badania nad typami rolnictwa Polski J. Kostrowickiego i R. Szczęsnego (1975).

Rosnącą rolę w latach 1960—1970 odgrywała również dzierżawa gruntów. Ta forma władania ziemią była w Polsce mało rozpowszechniona, straciła jeszcze bardziej na znaczeniu w wyniku reformy rolnej (W. Pańko 1975). Jednakże wraz z odpływem ludności rolniczej ze wsi oraz starzeniem się pozostałej na roli części ludności, po 1956 r. powstała tendencja do przejmowania pozostawianych gruntów przez gospodarstwa indywidualne, także w formie dzierżawy. Brak jest danych dotyczących tego zagadnienia z okresów wcześniejszych. Dostępne dane wskazują jednak że w 1970 r. w dzierżawie znajdowało się 1,230 tys. ha, tj. 7,5% ziemi uprawianej przez gospodarstwa indywidualne. Według A. Szemberg (1973) — ilość ziemi dzierżawionej wynosiła w 1972 r. już 1,880 tys. ha, tj. 12% ziemi chłopskiej, a udział gospodarstw dzierżawiących ziemię wynosił 27% ogółu gospodarstw. Mimo że można mieć pewne zastrzeżenia co do ścisłości przytoczonych danych, niewątpliwa jest zwłaszcza w ostatnich latach tendencja do rozszerzania się dzierżawy ziemi. Najbardziej w Polsce rozwinięta była dzierżawa w województwach zachodnich i północnych (ok. 19% ziemi gospodarstw indywidualnych i 54% liczby gospodarstw), następnie na ziemiach centralnych (11 i 30% gospo-

darstw), najniższy zaś w Polsce południowej i wschodniej (9 i 20% gospodarstw). Jak wskazują wyniki badań ankietowych IER, tu właśnie dynamika rozwoju dzierżawy gruntów była w latach 1967—1972 największa (A. Szemberg 1973).

W Polsce jest bardzo niewiele gospodarstw dzierżawionych w całości. Nie przekraczają one 3% ogółu gospodarstw i są to w większości gospodarstwa bardzo małe — do 2 ha powierzchni. Przeważa natomiast wszędzie dodzierżawianie ziemi przez właścicieli gospodarstw indywidualnych.

Na północy i zachodzie kraju 30—40% całej dodzierżawianej ziemi przypadało na gospodarstwa większe o powierzchni 10—15 ha; na wschodzie, w centrum kraju połowa dodzierżawianej ziemi przypadała na gospodarstwa o powierzchni ponad 7 ha; a na północy i południowym wschodzie — na gospodarstwa o powierzchni 3—5 ha. Średni obszar dodzierżawianych gruntów wynosił 2—3 ha i nie różnił się wiele w poszczególnych częściach kraju. Im gospodarstwa są większe, tym na ogół więcej ziemi dodzierżawiają. Udział ziemi dodzierżawionej jest jednak większy w gospodarstwach mniejszych (A. Szemberg 1973).

Spśród ogółu dzierżawionych gruntów w 1970 r. około 49%, a w 1972 r. około 35% dzierżawiono od państwa. Proporcje te różniły się zresztą w poszczególnych częściach kraju. W 1972 r. na ziemiach zachodnich oraz północnych zdecydowanie przeważała (ponad 62%) dzierżawa od państwa, natomiast jej udział na ziemiach centralnych nie przekraczał 36%, a na południu i wschodzie kraju wynosił tylko około 17%.

Przeważała dzierżawa krótkoterminowa od osób emigrujących ze wsi, lub starszych, często od gospodarstw podupadłych. Krótki termin dzierżawy nie sprzyjał też właściwemu ich użytkowaniu.

Ziemia dzierżawiona od państwa pochodziła z Państwowego Funduszu Ziemi, który powstał w celu regulowania obrotu ziemią pomiędzy tymi, którzy ją opuszczają lub zrzekają się jej użytkowania, a tymi którzy pragną i mogą ziemię tę wykorzystać. Ziemię tę Państwowy Fundusz Ziemi bądź przekazuje użytkownikom indywidualnym w formie dzierżawy lub sprzedaży, bądź kółkom rolniczym, bądź gospodarstwom społecznym. W latach 1960—1970 Państwowy Fundusz Ziemi przejął ponad 2 mln ha, z czego ponad 40% od gospodarstw indywidualnych, blisko 55% stanowiły grunty będące własnością skarbu wykryte przy okazji różnych spisów, 5% zaś przeszło z gospodarki społecznej. Najwięcej ziemi przejęto w województwach północnych oraz zachodnich, z poznańskim i bydgoskim włącznie.

Z powyższych zasobów ziemi ponad 30% przekazano gospodarstwom państwowym, około 9% spółdzielniom produkcyjnym, niewiele ponad 1% innym instytucjom, a ponad 15% sprzedano gospodarstwom indywidualnym. Z pozostałych ponad 1 mln ha gruntów około 75% użytkowane przez gospodarstwa indywidualne było na podstawie dzierżawy, przy czym udział ten wzrósł z 55—60% w 1959 r. do 65—68% w latach 1966—1971

i do ponad 80% w 1972 r. (H. Rudnicki 1975). Około 8% dzierżawiły w 1970 r. kółka rolnicze, a 2% inne instytucje (M. Olesiak 1974).

Po 1968 r. proces przekazywania Państwowemu Funduszowi Ziemi gruntów gospodarstw indywidualnych, głównie za rentę, a także w wyniku zadłużenia czy opuszczania ziemi, znacznie się nasilił. Jednak po 1970 r. szybsze było rozdysponowanie tych gruntów, w rezultacie czego zasoby PFZ zmalały. Ponad 50% rozdzielonych gruntów przekazano gospodarstwom państwowym, 30% indywidualnym i 9% spółdzielniom produkcyjnym.

W końcu 1973 r. grunty PFZ stanowiły 10—11% ogółu użytków rolnych na obszarach Polski północnej i północno-zachodniej, 4—6% w Wielkopolsce i na Śląsku, a poniżej 2% w Polsce środkowej i południowo-wschodniej. Większością tych gruntów (ok. $\frac{2}{3}$) dysponowały gospodarstwa indywidualne, wśród których coraz większy udział miały gospodarstwa zespołowe. Około 8% gruntów PFZ dzierżawiły też kółka rolnicze (H. Rudnicki 1975).

Dane wskazują na wzrastającą rolę dzierżawy ziemi, która obejmuje zarówno dzierżawę od państwa (PFZ), jak i dzierżawy między rolnikami. Z badań Instytutu Ekonomiki Rolnej wynika, że dzierżawa ziemi, jako droga do zwiększenia obszaru gospodarstwa, została przez pewną część rolników uznana za dogodną. Główną formą opłaty za dzierżawę jest opłata pieniężna (70—80% kontraktów dzierżawczych jest opłacane pieniędzmi). Pozostała część jest opłacana bądź naturaliami, bądź odrobkami, bądź są to inne warunki wiązane, np. za „spłatę długów i wynajem izby”, „utrzymanie krowy”, „opiekę i pomoc w gospodarstwie”, „utrzymanie i konne prace w polu”, a także za „pieniądze i wyżywienie” (A. Szemberg 1973).

2. PROSTE FORMY KOOPERACJI

W Polsce tradycje różnych form współdziałania i wzajemnej pomocy rolników sięgają odległych czasów. Przeszło stuletnią tradycję mają kółka rolnicze, które powstały przed I wojną światową, zwłaszcza na terenie za-
borów pruskiego i austriackiego.

W okresie międzywojennym nastąpił dalszy rozwój kółek rolniczych, a liczba ich w 1939 r. osiągnęła 8,5 tys., zrzeszając 260 tys. członków, około 9% ogółu rolników (F. Tomczak 1972). Po II wojnie światowej kółka rolnicze zaczęły się rozwijać dopiero po 1956 r. W 1957 r. było ich już w Polsce 11,6 tys. i zrzeszały 390 tys. członków. Początkowo, zgodnie z tradycjami, kółka rolnicze koncentrowały się głównie na terenie Polski południowej i zachodniej. Jednakże w latach następnych liczba ich wzrosła na terenie całego kraju; w 1960 r. wynosiła 23 tys. i 800 tys. członków, a w 1970 r. 35 tys. i około 2,6 mln członków.

Początkowo, z różnych względów, kółka rolnicze nie uczestniczyły w działalności produkcyjnej. Dopiero po 1965 r. podjęto na większą skalę organizację międzykółkowych baz maszynowych obsługujących gospodarstwa indywidualne, głównie w zakresie usług mechanizacyjnych. Niektóre z kółek oprócz działalności usługowej podjęły też zespołową gospodarkę rolną, przeważnie na ziemiach uzyskanych z PFZ. W 1969 r. użytkowały one około 105 tys. ha, w 1970 r. — 118 tys. ha, a w 1972 r. — ponad 140 tys. ha, głównie na północy i zachodzie kraju. W 1972 r. na 35 tys. kółek około 2,9 tys. prowadziło gospodarkę rolną, z czego 503 rozwijały zarówno produkcję roślinną, jak i zwierzęcą (M. Olesiak 1974). Dopiero jednak w 1972 r. powstały pierwsze spółdzielnie kółek rolniczych (SKR), których liczba w 1974 r. osiągnęła 1000. Zrzeszały one około połowę kółek rolniczych z blisko 17 tys. wsi (sołectw). Świadczą one wielostronne usługi gospodarzom indywidualnym, biorą też udział w bezpośredniej działalności produkcyjnej.

W ostatnich latach (oficjalnie od 1972 r.) rozwinęła się nowa forma kooperacji rolników indywidualnych tzw. gospodarstwa zespołowe. Pod koniec 1974 r. było już w Polsce ponad 10,8 tys. zespołów użytkowania maszyn rolniczych oraz ponad 3,8 tys. zespołów produkcji rolniczej i około 2,4 tys. zespołów produkcji zwierzęcej. Były to przeważnie zespoły niewielkie, zrzeszające zwykle 3—4 gospodarzy z tej samej wsi, prowadzących wspólną gospodarkę bądź na gruntach ornych, bądź użytkach zielonych i sadach, bądź też zespoły chowu trzody chlewnej, bydła (głównie opasowego), drobiu lub owiec. Najwięcej gospodarstw zespołowych rozwinęło się w Polsce południowej, a więc na obszarach najbardziej rozdrobnionej gospodarki indywidualnej (J. Czyszkowska-Dąbrowska 1974, 1975). Zespoły te uzyskują od państwa kredyty na budownictwo indywidualne (częściowo umarzone), a także otrzymują często w dzierżawę grunty PFZ.

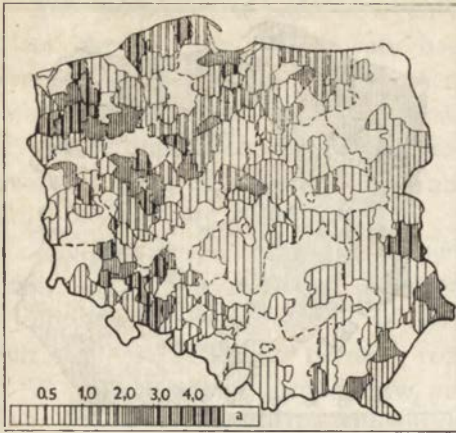
3. ROLNICZE SPÓŁDZIELNIE PRODUKCYJNE

Jak to już wyżej wspomniano, udział spółdzielni produkcyjnych w całości użytków rolnych kraju początkowo wzrastał do 2,3% w 1950 r. i 11,2% w 1955 r., a następnie spadł do 1,2% w 1960 r. i 1,3% w 1970 r., po czym znów powoli wzrastał osiągając w 1973 r. 1,4% i w 1975 r. — 1,7% ogólnej powierzchni użytków rolnych kraju. Natomiast liczba spółdzielni produkcyjnych po wzroście z 635 w 1950 r. do 9076 w 1955 r. i gwałtownym spadku do 1527 w 1957 r., w latach następnych wzrosła nieco do 1668 w 1960 r., a potem zmalała do 1071 w 1970 r., 1064 w 1973 r. i 1092 w 1975 r. Wynikało to zarówno z rozwiązywania, jak i łączenia ze sobą spółdzielni słabych.

Po spadku w latach 1956—1957 wzrastała natomiast stopniowo powierzchnia gruntów spółdzielni z 210,6 tys. ha w 1957 r. do 214,3 tys. ha w 1960 r., 268,2 tys. ha w 1970 r., 305,1 tys. ha w 1973 r. i 336,6 tys. ha w 1975 r., głównie w wyniku przejmowania gruntów PFZ, które w 1960 r. stanowiły 43% ogólnej powierzchni spółdzielni, w 1960 r. już 65%, a w 1973 r. blisko 69%. Zmalało zatem poważnie znaczenie gruntów wniesionych do spółdzielni przez jej członków. Wzrastała też, głównie w wyniku przyjmowania rodzin bezrolnych, liczba zrzeszanych przez spółdzielnie członków z 25,0 tys. w 1957 r. do 28,2 tys. w 1960 r., 37 tys. w 1970 r. i 45,8 tys. w 1973 r. oraz 57,5 tys. w 1975 r. Gdy w 1960 r. bezrolni stanowili jedynie niewiele ponad 30%, to w 1960 r. już blisko 63%, a w 1973 r. ponad 66% ogółu członków spółdzielni (J. Czyszkowska-Dąbrowska 1974). W rezultacie wzrastał stopniowo średni rozmiar spółdzielni produkcyjnych w Polsce z 116,7 ha w 1957 r., do 121 ha w 1960 r., 229 ha w 1970 r., 260 ha w 1973 r. i 308 ha w 1975 r. oraz liczba zrzeszonych członków na 1 gospodarstwo z 16 w 1957 r. i 17 w 1960 r. do 34 w 1970 r. i 43 w 1973 r. i 53 w 1975 r. Na jednego członka zrzeszonego w spółdzielniach produkcyjnych przypadało zatem 7,7 ha użytków rolnych w 1957 r., w 1960 r. — 6,9 ha, w 1970 r. — 6,4, w 1973 r. — 5,8 i 6,4 w 1975 r., a więc niewiele więcej niż w gospodarstwie indywidualnym.

Rozmieszczenie spółdzielni produkcyjnych w Polsce jest bardzo nierównomierne. Po 1956 r. utrzymały się one głównie na terenie Wielkopolski, zajmując tam w 1960 r. ponad 4% użytków rolnych, a następnie na terenie Dolnego Powiśla (1—3% użytków rolnych) oraz Pomorza Zachodniego. Na pozostałych obszarach, z wyjątkiem niektórych tylko powiatów na południowym zachodzie i południowym wschodzie kraju, udział gospodarstw spółdzielczych nie przekraczał 1% użytków rolnych, w wielu powiatach zajmował mniej niż 0,5% powierzchni użytków rolnych. W kilkudziesięciu powiatach spółdzielni produkcyjnych w ogóle nie było. Rozmieszczenie gospodarki spółdzielczej w latach 1950—1960—1970—1975 niewiele się zmieniło (ryc. 8a,b,c,d). Utrzymał się obszar koncentracji gospodarki spółdzielczej na terenie Wielkopolski (ryc. 8d). Wzrósł nieco udział gospodarki spółdzielczej na terenie ziemi chełmińskiej i w południowo-zachodniej Polsce. Równocześnie na pozostałym obszarze wzrosła liczba powiatów, w których spółdzielni produkcyjnych w ogóle nie było.

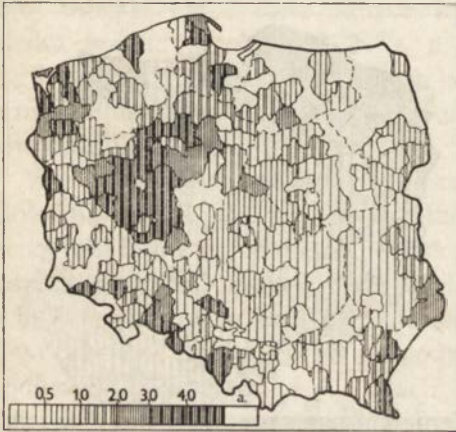
Spółdzielnie produkcyjne w Polsce są przeważnie niewielkie. W 1970 r. około 16,3% spółdzielni nie przekraczało 100 ha powierzchni, 30% stanowiły spółdzielnie o powierzchni 100—200 ha i ponad 45% — 200—500 ha. Spółdzielnie większe, ponad 500 ha, które stanowiły 8,3% ogółu spółdzielni występowały głównie w Wielkopolsce i na Pomorzu. Na południu kraju 70% spółdzielni nie przekraczało 100 ha.

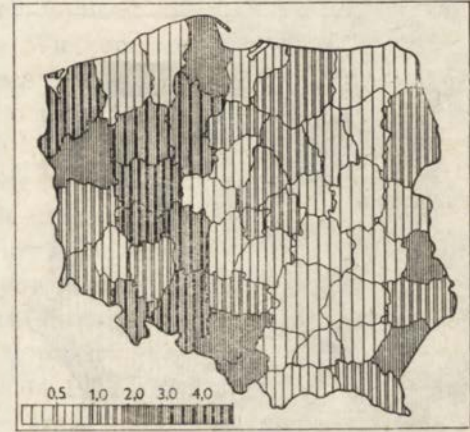
8a — 1950

8b — 1960

8c — 1970

8d — 1975

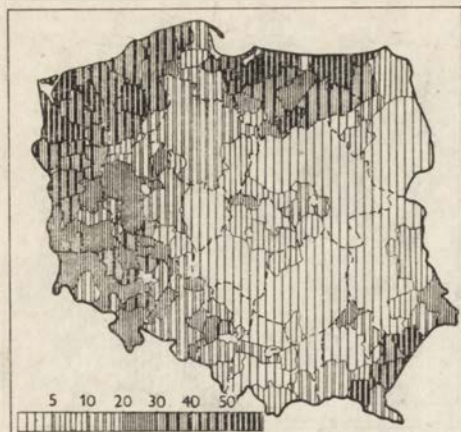
Ryc. 8a,b,c,d — Gospodarstwa spółdzielcze w ogólnej powierzchni użytków rolnych w latach 1950, 1960, 1970, 1975 w %

Collective farming as a percentage of all agriculture land 1950, 1960, 1970, 1975
a — zjawisko nie występuje, non existed

4. GOSPODARSTWA PAŃSTWOWE

Jak to wyżej wspomniano, udział gospodarstw państwowych w powierzchni użytków rolnych kraju w badanym okresie stale wzrastał z 9,6 w 1950 r., do 11,9 w 1960 r., 14,8 w 1970 r., 15,9 w 1973 r. i 17,2% w 1975 r.

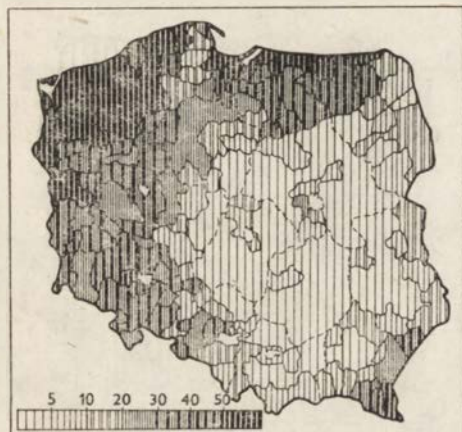
Okolo 97% gospodarstw państwowych rolnych podlegało ministerstwu rolnictwa, z czego okolo 80% stanowiły państwowe gospodarstwa

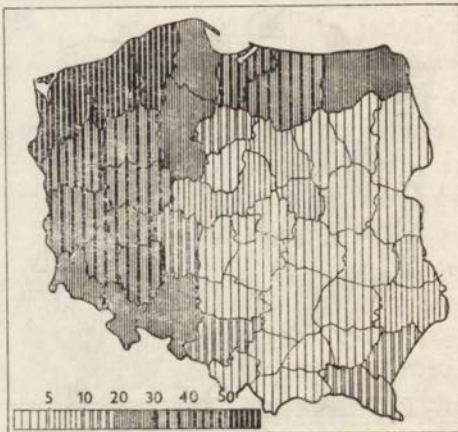
9a — 1950

9b — 1960

9c — 1970

9d — 1975

Ryc. 9a,b,c,d — Państwowe gospodarstwa rolne w ogólnej powierzchni użytków rolnych w latach 1950, 1960, 1970, 1975 w %

State farming as a percentage of all agricultural land 1950, 1960, 1970, 1975

rolne podległe wojewódzkim zjednoczeniom PGR, resztę zaś stanowiły różnego rodzaju gospodarstwa doświadczalne, szkoły rolnicze itp. Liczba państwowych gospodarstw rolnych ze względu na łączenie ze sobą poszczególnych gospodarstw spadła z około 5730 w 1960 r. do 5370 w 1970 r., 4196 w 1973 r. i 3660 w 1975 r. Wzrastał natomiast ich obszar użytków rolnych z 2350 tys. ha w 1960 r. do 2800 tys. w 1970 r., 2930 tys. w 1973 r. i 3090 w 1975 r. Wzrosła też średnia wielkość gospodarstwa państwowego: z 540 ha w 1960 r. do 634 ha w 1970 r. i 842 ha w 1973 r. do 1010 ha w 1975 r. W 1960 r. zatrudniały one 309 tys. osób, w 1970 r. — 377 tys., w 1973 r. — 408 tys. i 421 w 1975 r.

Rola gospodarstw państwowych w poszczególnych częściach kraju była i jest bardzo różna. Przez cały badany okres wyróżnić można było na terenie Polski dwa obszary: północno-zachodni, gdzie udział gospodarstw państwowych przekraczał 20%, a na znacznych obszarach nawet 40 i 50% użytków rolnych, oraz południowo-wschodni, gdzie gospodarstwa państwowe rzadko zajmowały więcej niż 5% użytków rolnych. Na tym ostatnim obszarze wyjątek stanowiły południowo-wschodnie krańce kraju, gdzie udział gospodarstw państwowych był wyższy i przekraczał w poszczególnych powiatach 20, a nawet 40% (Bieszczady) użytków rolnych.

Zmiany, jakie zachodziły w udziale gospodarstw państwowych w latach 1950—1975, jeszcze bardziej różnice te pogłębiały.

W 1950 r. udział gospodarstw państwowych (ryc. 9a) tylko w nielicznych powiatach Pomorza i Mazur przekraczał 50% użytków rolnych, ale na północnym zachodzie kraju oraz na Nizinie Pruskiej dominowały powiaty o 40—50% udziale gospodarki państwowej, na Pojezierzu Mazurskim udział gospodarstw państwowych wynosił 30—40%, na Dolnym Śląsku rzadko przekraczał 30%, a w Wielkopolsce wahał się 10—30% użytków rolnych. Na pozostałych obszarach kraju, oprócz krańców południowo-wschodnich, udział gospodarki państwowej był wyższy niż 10% powierzchni użytków rolnych.

W latach 1950—1960 wzrósł przede wszystkim udział gospodarstw państwowych na Pomorzu, w rezultacie czego w 1960 r. (ryc. 9b) w większości powiatów przekraczał on 50% użytków rolnych. Wzrósł też udział gospodarstw państwowych na Dolnym Śląsku oraz w Wielkopolsce, w mniejszym zaś stopniu na Pojezierzu Mazurskim i na Białostocczyźnie. Równocześnie zmalał udział gospodarki państwowej w Polsce środkowej i południowo-wschodniej. W latach 1960—1970—1975 udział gospodarstw państwowych na zachodzie i północy kraju nadal wzrastał (ryc. 9c,d). Obszar o wyższym udziale niż 50% gospodarstw państwowych objął już całe niemal Pomorze, północną część Ziemi Lubuskiej, a także Nizinę Pruską wraz z Żuławami. Udział gospodarstw państwowych na Pojezierzu Mazurskim i Dolnym Śląsku wzrósł do 30—40% użytków rolnych. Zmalał natomiast udział gospodarstw państwowych we wschodniej, południowej i środkowej części kraju. Kontrasty zatem pomiędzy północną i zachodnią częścią kraju, a Polską środkową, południową i wschodnią stały się jeszcze większe.

Wielkość gospodarstw państwowych jest bardzo różna. W 1970 r. wśród gospodarstw podległych ministerstwu rolnictwa najliczniejszą grupę (25%) stanowiły gospodarstwa o powierzchni powyżej 1000 ha oraz gospodarstwa 400—600 ha (21,3%), następnie 600—800 ha (16,7%), poniżej 200 ha (12,7%) i 800—1000 ha (11,0%).

Do 1956 roku gospodarstwa państwowe działały w systemie dwustopniowym — zespołów i gospodarstw. Zespół liczył zwykle kilkanaście gospodarstw.

Po likwidacji zespołów w latach 1957—1960 przyznano poszczególnym gospodarstwom większą samodzielność, jednakże w latach sześćdziesiątych pojawiły się znów tendencje łączenia gospodarstw państwowych w większe jednostki — kombinaty. Proces ten nie był powszechny, każdy kombinat powoływany był z osobna. Do 1970 r. stworzono 43 kombinaty o powierzchni od 2,8 tys. do 10 tys. ha, z których każdy liczył 5—12 gospodarstw, a także związany był z nimi przemysł przetwórczy oraz obsługa techniczna. W 1970 r. 11 kombinatów działało w woj. poznańskim, 5 we wrocławskim, 4 w olsztyńskim, 2 w lubelskim i po 1 w zielonogórskim, opolskim, gdańskim, szczecińskim i bydgoskim (T. Rychlik 1972). W latach następnych liczba kombinatów wzrosła. W 1973 r. było ich już 61, w tym tak wielkie przedsiębiorstwo, jak Kętrzyńskie Zjednoczenie Rolniczo-Przemysłowe (A. Stasiak 1975). Postęp ten zgodny jest z ogólną tendencją krajów socjalistycznych tworzenia wielkich kompleksów agro-przemysłowych.

III. NAJWAŻNIEJSZE ZMIANY W STRUKTURZE AGRARNEJ PO 1970 ROKU

Ponieważ dokładniejsze zbadanie przemian w układzie przestrzennym struktury agrarnej w latach 1970—1975 wymagałoby więcej czasu, zważywszy, że zmiany w tym okresie są dość istotne, zdecydowano w tej sytuacji uzupełnić opracowanie krótką analizą najważniejszych zmian, jakie zaszły po 1970 r.

1970—1975 charakteryzowały dalsze zmiany w strukturze agrarnej kraju. Nastąpiło przede wszystkim znaczne przyspieszenie procesu przepływu ziemi z gospodarki indywidualnej do sektora uspołecznionego. W wyniku czego udział gospodarki uspołecznionej w użytkach rolnych kraju zwiększył się z 16,6 w 1970 r. do 20,0% w 1975 r.

W skali poszczególnych województw udział gospodarki uspołecznionej w 1975 r. wahał się od około 2% w województwach południowo-wschodnich do ponad 50% w województwach północno-zachodnich. We wszystkich województwach w ramach gospodarki uspołecznionej przeważała gospodarka państwowa (ryc. 8d, 9d). Przepływ ziemi z gospodarki indywidualnej do uspołecznionej nie przebiegał równomiernie w okresie 1970—1975. Ponad 60% całego przepływu ziemi w uspołecznionym rolnictwie przypadało na lata 1974 i 1975.

W produkcji globalnej całego rolnictwa wzrósł udział PGR-ów, z 12,9 w 1970 r. do 16,6% w 1975 r. W tym samym czasie udział PGR-ów w wartości produkcji towarowej rolnictwa wzrósł z 18,0 do 19,6%. W rezultacie co piąty kilogram żywności i surowców do produkcji żywności wytworzony był przez gospodarstwa państwowe (A. Woś 1976).

Dla okresu 1970—1975 charakterystyczny był nie tylko wzrost obszaru i roli gospodarki uspołecznionej, ale także rozwój różnorodnych form pośrednich, które zbliżają rolnictwo do własności społecznej, jak np. Fundusz Rozwoju Rolnictwa, Kółka Rolnicze, Spółdzielnie Kółek Rolniczych zespoły gospodarstw indywidualnych i rozwój różnorodnych form produkcyjnej kooperacji w rolnictwie gospodarki indywidualnej i uspołecznionej.

Gospodarstwa państwowe w coraz większym stopniu brały na siebie odpowiedzialność za rozwój rolnictwa na obszarach położonych wokół nich. W wielu wypadkach PGR przejmowały funkcje obsługi rolnictwa

indywidualnego, wykonując własnym sprzętem liczne prace w gospodarstwach indywidualnych, najczęściej w ramach porozumień kooperacyjnych (w latach 1974—1975 PGR wykonały w ramach kooperacji z rolnictwem indywidualnym usługi za sumę 53,5 mln zł).

Podobnie w tym okresie dokonały się zmiany w rozwoju spółdzielczości produkcyjnej. W okresie 1971—1975 r. powstało w kraju 314 nowych spółdzielni produkcyjnych (tj. 23% obecnego stanu), przy czym 160 spółdzielni powstało w 1975 r. (A. Woś 1976). W wyniku przejmowania przez spółdzielnie produkcyjne gruntów Państwowego Funduszu Ziemi udział tych gruntów w powierzchni spółdzielni znacznie wzrósł (ok. 70% w 1975 r.), spadł natomiast udział ziemi pochodzącej z wkładów członkowskich. W rezultacie ponad $\frac{2}{3}$ ziemi użytkowanej przez spółdzielnie produkcyjne stanowiło własność państwa. Wywarło to istotny wpływ na układ stosunków własnościowych i kierunku rozwoju spółdzielni produkcyjnych. Nowym zjawiskiem w spółdzielniach było też zanikanie działek przyzagrodowych.

W wyniku zmian statutowych spółdzielni w 1974 r. powołano do życia branżowe spółdzielnie specjalistyczne, których organizacja przewiduje ścisłą kooperację działalności zespołowej z indywidualną gospodarką, bez naruszania własności indywidualnej. W 1975 r. istniało już 55 spółdzielni branżowych.

Świadectwem rozwoju spółdzielni produkcyjnych był wzrost ich udziału w produkcji globalnej rolnictwa z 1,3 w 1970 r. do 2,3% w 1975 r. Udział natomiast spółdzielni w produkcji towarowej wzrósł w tym czasie z 1,9 do 3,0%.

Ważną rolę w sektorze uspołecznionym spełniały spółdzielnie kółek rolniczych (SKR), które w 1970 r., uzyskały statut spółdzielni i funkcjonują w oparciu o prawo spółdzielcze. W 1975 r. było w kraju ponad 1900 SKR-ów, które uprawiały 300 tys. ha ziemi. Prowadziły one działalność usługowo-produkcyjną na terenie 80% gmin. W regionach, gdzie brak było PGR i spółdzielni produkcyjnych, SKR-y przejmowały na zagospodarowanie najwięcej ziemi przekazywanej państwu przez gospodarstwa indywidualne w zamian za rentę.

Również kółka rolnicze w okresie 1970—1975 przeważnie zajmowały się działalnością związaną z obsługą gospodarki chłopskiej. W latach 1970—1975 nastąpił dwukrotny wzrost wartości usług świadczonych przez kółka rolnicze gospodarstwom indywidualnym.

O szybkim wzroście liczby i rozwoju chłopskich zespołów produkcyjnych oraz zespołów wspólnego użytkowania maszyn świadczy fakt, że liczba zespołów rolników indywidualnych wzrosła z 487 w 1973 r. do 32051 w 1975 r., w tym zespoły produkcyjne stanowiły 9457.

Zachodzące postępy w socjalistycznej przebudowie rolnictwa wskazują, że procesów tych nie można ograniczać tylko do tworzenia nowych gospodarstw rolnych państwowych lub spółdzielczych. Zmiany dokonują

się w różnych formach, a w stosunkach produkcji na wsi są głębsze niż można by wnioskować na podstawie stopnia uspołecznienia ziemi. Potwierdzeniem mogą być następujące dane. Sektor uspołeczniiony w 1975 r. obejmował prawie 40% wspólnego majątku produkcyjnego w rolnictwie, 48% maszyn i urządzeń, 64% środków transportowych czynnych w rolnictwie, ponadto przejmując bieżąco 62% całości nakładów inwestycyjnych w rolnictwie, a dysponując tylko 20% ziemi (A. Woś 1976). Wreszcie zarówno zaopatrzenie rolnictwa w środki produkcji, jak i zbyt produktów rolnych w coraz większym stopniu związany był z sektorem uspołecznionym.

W latach 1970—1975 wystąpiły też pewne zmiany w strukturze gospodarki indywidualnej. Nastąpiło nie tylko zmniejszanie się ogólnej liczby gospodarstw i obszaru ziemi użytkowanej. W sektorze tym wystąpiły także przesunięcia w strukturze gospodarki chłopskiej, wyrażające się zmianą liczby i udziału gospodarstw w poszczególnych grupach obszarowych.

Ostatnie dane spisu czerwcowego uwzględniają tylko strukturę gospodarstw indywidualnych według ich liczby i dotyczą 1974 r. Według A. Szemberg, Z. Grochowskiego (1976) na podstawie metody szacunku dokonanego dla 1975 r. wynika, że obraz zmian w liczbie gospodarstw indywidualnych w latach 1970—1975 był następujący: liczba gospodarstw o powierzchni 0,5—2 ha zmalała o 0,1%, 2—5 ha zmniejszyła się o 3,4%, 5—7 ha zmalała o 4,3%, w gospodarstwach większych od 7—10 ha była mniejsza o 4,7%, a powyżej 10 ha zmalała o 3,4%. Z przytoczonych danych wynika, że liczba gospodarstw o powierzchni powyżej 0,5 ha zmniejszyła się w okresie 1970—1975 o 5,2%. Ogólny obszar gospodarki indywidualnej w tym czasie zmniejszył się o 4,6%.

Wraz ze zmniejszeniem się ogólnej liczby gospodarstw nastąpiły pewne zmiany w ich strukturze. Kierunek zmian strukturalnych był pozytywny, ale poprawa struktury niewielka. Ogólną orientację w tym zakresie dają następujące dane w skali kraju:

Grupy obszarowe w ha	Udział w %	
	1970	1975
0,5—2	25,4	26,5
2—5	31,8	31,1
5—7	14,6	14,2
7—10	14,7	14,4
10 i więcej	13,5	13,8

W latach 1974—1975 nastąpiło pewne przyspieszenie zmian w strukturze agrarnej gospodarki indywidualnej, wynikające z normalizacji ustawy w zakresie przejmowania przez państwo ziemi gospodarstw indywidualnych w zamian za rentę. W wyniku tego liczba przejętych gospo-

darstw indywidualnych za rentę zwiększyła się z 6,9 tys. w 1971 r. do 44 tys. w 1975 r., a ich obszar z 61 tys. ha do 315 tys. ha (A. Brzóska 1976). Wywarło to wpływ na zmianę w liczbie gospodarstw, szczególnie w grupie od 5—10 ha (przeciętny obszar gospodarstwa przejętego za rentę wynosił 7 ha).

Istotnym problemem w ostatnich latach był poważny wzrost liczby gospodarstw bez następców. W 1971 r. udział grupy gospodarstw bez następców wynosił 4,3% ogółu gospodarstw, w 1975 r. wynosił około 11% ogółu gospodarstw. Użytkowały one około 10% ziemi pozostającej we władaniu gospodarstw indywidualnych.

Nasilenie się procesu przejmowania ziemi spowodowało także przyspieszenie ubytku ludności rolniczej. Liczba zatrudnionych w gospodarce indywidualnej według danych GUS w 1970 r. wynosiła 4,408 tys. osób, a w 1975 r. spadła do 4,267 tys. osób. Spadek ten spowodował zmiany w liczbie zatrudnionych na 100 ha użytkowników rolnych z 27,7 osób w 1970 r. do 28,1 osób w 1975 r.

Zmiany w strukturze agrarnej gospodarki indywidualnej przebiegały jednak wolno. Przeciętny obszar gospodarstwa (licząc od 0,5 ha) w okresie 1970—1975 wzrósł tylko o 1 lub (licząc od 2 ha) o 2%. Według A. Szemberg i Z. Grochowskiego (1976) utrzymanie się takiego samego tempa zmian w przyszłości oznaczałoby, że przeciętny obszar gospodarstwa o powierzchni powyżej 2 ha wzrósłby z 6,7 ha w 1975 r. do około 7 ha w 1980 r.

Zjawiskiem najbardziej charakterystycznym dla zmian w strukturze agrarnej kraju po 1970 r. było zatem postępujące w różnych formach uspołecznienie procesu produkcji w rolnictwie i bardzo niewielkie zmiany w strukturze gospodarstw indywidualnych.

LITERATURA

- Actes du colloque international (de géographie et d'histoire agraires) organisé par la Faculté des Lettres de l'Université de Nancy (Nancy 2—7 septembre 1957)*, 1957, Annales de l'Est., Memoire no. 21, Nancy, 452 s.
- Agricultural Typology and Land Utilization*, 1972, Proceedings of the Fourth Meeting of the Commission on Agricultural Typology, Verona, sept. 1970, (red. C. Vanzetti), Verona, 448 s.
- Agricultural Typology and Land Use*, 1973, Proceedings of the Agricultural Typology Commission Meeting, McMaster University Hamilton (Kanada), (red. L. Reeds), 350 s.
- Agricultural Typology and Land Utilization*, 1975, Verona, sept. 1974, (red. C. Vanzetti), Verona, 498 s.
- Atlas der deutschen Agrarlandschaft*, 1962, — Wiesbaden (ukazuje się w zeszytach).
- Biegajło W., 1957, *Szachownica gruntów i gospodarka trójpolowa*, Przegl. Geogr., z. 3, s. 533—560.
- 1962, *Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego*, Pr. Geogr., IG PAN, nr 35, 187 s.
- 1967, *Rolnictwo*, [w:] *Województwo białostockie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, Lublin, s. 76—302.
- 1968, *Plansze 12—17*, [w:] *Atlas województwa białostockiego*, IG PAN, Warszawa.
- 1973, *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*, Pr. Geogr., IG PAN, nr 100, 163 s.
- 1975, *Struktura wielkości i własności gospodarstw*, Narodowy Atlas Polski (plan-sza 79), Wrocław.
- Beiträge zur Genese der Siedlung — und Agrarlandschaft in Europa*, Rundgespräche von 4 Juli bis 6 Juli 1966 in Würzburg veranstaltet von der Deutschen Forschungsgemeinschaft unter Leitung von Helmut Jäger, Anneliese Krenzlin und Harald Uhlig, 1968, *Erkundliches Wissen*. H. 18. Geographische Zeitschrift, Beihefte, Wiesbaden, 211 s.
- Bieńkowski L., 1959, *Przemiany struktury agrarnej wsi od XVII do połowy XX wieku. Studium szczegółowe na przykładzie „Państwa Żdzańskiego” i wsi Zagroda powiatu Krasnostawskiego*, Lublin, 229 s.
- Bloch M., 1931, wyd. II 1952, 1956 wyd. III 1962, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 261 s.
- 1939, *La société féodale. La formation des liens de dépendance*, Paris, t. XXV, 472 s.
- Bodnar A., 1962, *Problemy przebudowy społecznej wsi polskiej*, *Wieś Współcz.*, nr 6, s. 31—44.
- Bojan K., Gorzelak E., Kolbusz F., Roszczypała J., Strużek B., 1974, *Polityka rolna PRL. Podstawowe zagadnienia*, Warszawa, 488 s.
- Bonnamour J., 1968, *Les structures agraires*, Paris.

- Bonnamour J., Bontron J. C., Mathieu N., 1969, *Evolution des structures des exploitations agricoles en France. Essai de recherche methodologique et cartographique*, Bulletin de l'Association des Geographes français, s. 368—369.
- Borowski S., 1962, *Rozwarstwienie wsi wielkopolskiej w latach 1807—1914. Studium statystyczne nad społecznymi i ekonomicznymi następstwami włączenia wsi w orbitę rynku*, Poznań, 355 s.
- Brunet P., 1960, *Structure agraire et économie rurale des plateaux tertiaires entre la Seine et l'Oise*, Caen, 552 s.
- Brzoza A., 1973, *Ewolucja struktury agrarnej jako proces stochastyczny*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 1, s. 82—105.
- Brzózka M., 1976, *Gospodarowanie ziemią*, [w:] *Rolnictwo polskie w latach 1971—1975 i aktualne problemy jego rozwoju*, Warszawa, s. 225—231.
- Bujak F., 1903, *Żmija, wieś powiatu limanowskiego. Stosunki gospodarcze i społeczne*, Kraków, 152 s.
- 1915, *Maszkenice, wieś powiatu brzeskiego. Rozwój od 1900 do 1911 roku*, Kraków, 160 s.
- Cholley A., 1946, *Problèmes de structure agraire et l'économie rurale*, Annales de Géographie, 60, s. 81—101.
- Chomać R., 1970, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa, 256 s.
- Christodoulou D., 1972, *Towards a typology of land tenure and land reform. Some relevant issues*, [w:] *Agricultural Typology and Land Utilization*, Verona, s. 41—52.
- Czerniewska M., 1950, *Badania obrotów i towarowości artykułów rolniczych w gospodarstwach chłopskich w r. 1947—1948*, IER, Warszawa (wyd. powielone).
- 1962, *Dochody gospodarstw chłopskich w 1960/61 r.* IER, *Studia i Materiały*, z. 42, 162 s.
- Czerniewska M., Szemberg A., 1959, *Liczba indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce w 1957 roku*. Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 71—87.
- Czerniewski K., 1997, *Zagadnienia struktury agrarnej*, Warszawa, 166 s.
- Czwojrak T., 1973, *Działy rodzinne w procesie zmian w strukturze agrarnej pow. konińskiego w latach 1953—1969*, Roczn. Nauk Roln., nr 3, s. 7—20.
- Czyszkowska-Dąbrowska J., 1972, *Problemy zagospodarowania gruntów państwowego funduszu ziemi przez rolnicze spółdzielnie produkcyjne*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 13—28.
- 1974, *Etapy rozwoju rolniczego spółdzielni produkcyjnych*, *Życie Gosp.*, nr 8, 1974, s. 6.
- 1974, *Proste formy kooperacji produkcyjnej w gospodarce chłopskiej*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 4, s. 77—99.
- 1975, *Procesy kooperacji pomiędzy gospodarstwami indywidualnymi*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 5—6, s. 65—77.
- 1976, *Procesy kooperacji produkcyjnej w rolnictwie*. Konferencja naukowa nt. Węzłowe problemy rozwoju rolnictwa w latach 1976—1980, Warszawa, 25 s., (m-pis w IER).
- 1975, Czyszkowska-Dąbrowska J., Smoleński Z., *Nowe formy organizacyjne rolniczych spółdzielni produkcyjnych*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 5—6, s. 93—103.
- Dąbrowski K., 1963, *Przyczynek do oceny typów produkcyjnych rolniczych spółdzielni produkcyjnych*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 77—96.
- Demangeon A., 1934, *Économie agricole et peuplement rural*, Annales de Géographie, t. XL, s. 1—21.
- 1938, *Types de peuplement rural en France*, Annales de Géographie.

- 1942, *Problèmes de géographie humaine*, Paris, 407 s.
- Dion R., 1934, *Essai sur la formation du paysage rural français*, Paris.
- Dobrowolska M., 1931, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*, Wiadom. Geogr., nr 6—7, Kraków.
- 1959, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi Małopolskiej*, Przegl. Geogr., z. 1, s. 3—29.
- 1963, *Studia nad zagadnieniem chłopów-robotników w Polsce południowej*, Wieś Współ., nr 1, s. 52—61.
- Dobrowolski K., 1935, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów, 112 s.
- Dziewicka M., 1951, *Struktura społeczna wsi rejonu środkowo-zachodniego*, Ekonomista, nr 1, s. 98—113.
- 1963, *Chłopi — robotnicy. Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez Instytut Ekonomiki Rolnej*, Warszawa, 296 s.
- 1970, *Gospodarstwa chłopsko-robotnicze i rolnicze w świetle ankiety IER z 1967 r.*, IER, *Studia i Materiały*, z. 255, 41 s. (powiel.).
- 1970, *Zmiany sytuacji produkcyjnej i dochodowej gospodarstw chłopsko-robotniczych*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 51—62.
- Dziurzyński P., 1972, *Państwowy Fundusz Ziemi w latach 1968—1970*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 1, s. 148—159.
- Essays on agricultural typology and land utilization*, 1970, Proceedings of the third meeting of the Commission on Agricultural Typology, New Delhi, Dec. 1968 (red. J. Kostrowicki, W. Tyszkiewicz), Geogr. Polon., 19, 290 s.
- Etudes Rurales. 1961—1966*, Directeurs G. DUBY i D. FAUCHER, Wyd. Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris — Sorbonne, Sixième Section.
- Farkowski C., 1971, *Szacunki gospodarstw indywidualnych o różnym poziomie produkcji w Polsce*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 5, s. 45—63.
- Faucher D., 1949, *Géographie agraire*, Paris, 376 s.
- Fleszar M., 1973, *Rolnictwo*, [w:] *Geografia ekonomiczna Polski* (pr. zbior. pod red. S. Berezowskiego), Warszawa, s. 307—394.
- 1976, *Geografia ekonomiczna świata*, Warszawa, wyd. V, 519 s.
- Gałąj D., Hunek T., 1966, *Kółka rolnicze a gospodarstwa chłopskie*, Warszawa, 349 s.
- Gałąj D., 1967, *Jutro wsi polskiej*, Wieś Współ., nr 3, s. 12—28.
- Gałęski B., 1955, *Konspekt badań struktury społeczno-ekonomicznej wsi na przykładzie woj. lubelskiego*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 3—39.
- 1958, *Badania nad strukturą społeczną wsi*, Kultura i Społeczeństwo, t. II, nr 1, s. 299—303.
- 1960, *W sprawie badań nad zmianami struktury agrarnej (uwagi na marginesie książki W. Stysia)* — pt. *Współczesność rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Ekonomista, nr 3, s. 561—583.
- 1961, *Rolnicy o swoim gospodarstwie (wyniki badań)*, Warszawa, s. 57.
- 1962, *Społeczna struktura wsi. Problematyka i metoda badań*, Warszawa, 154 s.
- 1963, *Chłopi i zawód rolnika*, *Studia z Socjologii Wsi*, Warszawa, 176 s.
- 1963a, *Niektóre problemy struktury społecznej w świetle badań wiejskich*, *Studia Socjologiczne*, nr 1, s. 35—66.
- 1965, *Przestanki przeobrażenia gospodarki chłopskiej*, Ekonomista, nr 6, s. 1330—1352.
- 1966, *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe*, Warszawa, 118 s.
- 1969, *Typy wsi pod względem struktury społecznej*, [w:] *Próba typologii wsi* (pr. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), IER, *Studia i Materiały*, z. 205, Warszawa, s. 4—28.
- 1970, *Społeczna organizacja rolnictwa i zmiany społeczne wsi*, Roczn. Socj. Wsi, t. IX, Wrocław—Warszawa, s. 25—54.

- 1971, *Innowacja a społeczność wiejska*, Warszawa, 387 s.
- 1972, *Ewolucja kategorii społeczno-zawodowych rodzin wiejskich w latach 1962—1967*, IER, *Studia i Materiały*, z. 351.
- 1972a, *Zmiany struktury społecznej na wsi w latach 1962—1967* (w świetle badań ankietowych IER), *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 2, s. 3.
- Gałęski B., Szemberg A., 1953, *Spoleczno-ekonomiczne rejony rolnictwa w Polsce*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 3—4.
- 1958, *Aktualne tendencje zmian struktury agrarnej* (Interpretacja zmian stwierdzonych dzięki porównaniu wyników badań ankietowych IER w 1952 i 1957 r.), *Wiś Współ.*, nr 2, 12 s.
- George P., 1956, *La campagne. Le fait rural à travers le monde*, Paris, 397 s.
- 1959, *Wiś*, Warszawa, 380 s. (tłum. z franc. M. Celińska).
- 1963, *Précis de géographie rurale*, Paris, 360 s.
- Golachowski S., 1964, *Dawne wzory i nowe modele wsi*, *Czasop. Geogr.*, nr 3—4, 5.
- Gorzela E., Kozłowski Z., 1955, *Metodyka opracowań syntetycznych ekonomiki indywidualnych gospodarstw rolnych*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 4/14.
- 1974, *Gospodarowanie ziemią w warunkach socjalistycznej rekonstrukcji wsi i rolnictwa*, *Wiś i Roln.*, nr 1, s. 25—44.
- Góra W., 1969, *Niektóre problemy przeobrażeń agrarnych w Polsce i Bułgarii w latach 1944—1948* (I Studium porównawcze), *Wiś Współ.*, nr 10, s. 95—160.
- 1969, *Niektóre problemy przeobrażeń agrarnych w Polsce i Bułgarii w latach 1944—1948* (II Studium porównawcze), *Wiś Współcz.*, nr 12, s. 84—92.
- Gradmann R., 1910, *Die ländliche Siedlungsformen*, Petermanns Mitteilungen.
- Grochowski Z., 1974, *Rekonstrukcja techniczna rolnictwa a przemiany w strukturze agrarnej*, *Wiś i Roln.*, nr 1, s. 45—56.
- 1975, *Kierunki i tendencje przekształceń rolnictwa polskiego*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 5—6, s. 19—34.
- 1976, *Rolnictwo polskie w latach 1971—75 i aktualne problemy jego rozwoju — reasumpcja*, [w:] *Rolnictwo polskie w latach 1971—1975 i aktualne problemy jego rozwoju* (pr. zbior. pod red. Z. Grochowskiego), Warszawa, s. 7—19.
- Hunek T., 1962, *Elementy przebudowy ustroju rolnego w aktualnej polityce agrarnej*, *Nowe Drogi*, nr 2.
- 1965, *Spółdzielczość produkcyjna w rolnictwie polskim*, Warszawa, 246 s.
- 1969, *Perspektywy naszego rolnictwa*, Warszawa, 228 s.
- Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi*, *Dokum. Geogr.*, 1959, z. 2, 128 s. (I wyd.), 1959/60, z. 2, 124 s. (II wyd.), 1962, z. 3, 129 s. (III wyd.).
- I paesaggi rurali Europei. Atti del convegno internazionale indetto a Perugia dal 7 al 12 maggio 1973 dalla. Conférence Européenne permanente pour l'étude du paysage rural*, 1975, Perugia, 613 s.
- Jagielski A., 1958, *Zmiany strukturalne w rolnictwie Śląskim w okresie 1907—1939 w świetle danych statystycznych*, *Studia i Materiały z Dziejów Śląska*, t. II, s. 183—245.
- Jankowski W., 1975, *Land use mapping, Development and Methods*, *Geogr. Studies*, nr 108, 111 s.
- Jarowiecka T., 1967, *Niektóre wyniki kształtowania zespołów osadniczych w Polsce*, *Roczn. Socj. Wsi*, nr 7, s. 117—125.
- Józwiak W., Żuk J., Ziętara W., 1970, *Możliwości produkcyjne gospodarstw indywidualnych w Polsce (perspektywa)*, *Postępy Nauk Roln.*, nr 6, s. 3—27.
- Juillard E., Meynier A., de Planhol X., Sautter G., 1957, *Structures agraires et paysages ruraux (un quatre de siècle de recherches françaises)*, Nancy, *Annalés de L'Est* no 17, 188 s.

- Kalbarczyk S., Marek J., 1969, *Typy wsi pod względem aktywności gospodarczej rolników*, [w:] *Próba typologii wsi* (pr. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), IER, Studia i Materiały, s. 205, s. 94—126.
- 1970, *Zmiany w strukturze gospodarstw według wartości produkcji. (Na podstawie wyników ankiety IER z 1962 i 1967 r.)*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 129—140.
- Karnauchowa E. S., 1969, *Socjalistyczno-chozjajstwo sielskiego chozjajstwa*, Moskwa, 155 s.
- Kielczewska M., 1931, *Osadnictwo wiejskie Wielkopolski*, Badania Geograficzne nad Polską Północną i Zachodnią, z. 6—7, Poznań, s. 1—54.
- 1934, *Osadnictwo wiejskie Pomorza*, *ibid.*, z. 14, Poznań, s. 1—41.
- 1934a, *Osadnictwo wiejskie Pomorza*, *ibid.*, z. 4, Poznań, s. 3—40.
- Kielczewska-Zaleska M., 1956, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Pr. Geogr. IG PAN, nr 5, 178 s.
- 1964, *Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, Czasop. Geogr., z. 3—4, s. 337—353.
- 1969, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa, 233 s.
- Kisielewski T., 1969, *Kwestia agrarna w rozwoju społecznym Polski*, Wieś Współ., nr 9, s. 88—93.
- Kolbusz F., 1963, *Gospodarstwa ekonomicznie zaniedbane w rejonach rozdrobnionego rolnictwa*, Wieś Współ., 8, s. 71—77.
- 1969, *Przemiany w strukturze agrarnej w tarnobrzeskim rejonie siarkowym*, Wieś Współ., nr 5, s. 42—49.
- 1974, *Ewolucja społeczno-ekonomicznego charakteru gospodarki chłopskiej*, Ekonomista, nr 3, s. 579—600.
- Kostrowicki J., 1967, *Problemy geografii rolnictwa*, [w:] *Zarys geografii ekonomicznej Polski*, Warszawa, s. 147—182.
- 1969, *Typologia rolnictwa, założenia, kryteria, metody*, Przegl. Geogr., z. 4, s. 599—621.
- 1972, *Próba typologii rolnictwa świata*, Przegl. Geogr., nr 3, s. 395—435.
- 1973, *Zarys geografii rolnictwa*, Warszawa, 631 s.
- 1974, *The typology of world agriculture. Principles methods and model types*, IGiPZ PAN, Warszawa, 74 s. (powielane).
- 1976, *World types of agriculture*, IGiPZ PAN, Warszawa, 49 s. (powielane).
- Koścrowski J., Szczesny R., 1971, *Rolnictwo*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej*, II wyd. Warszawa, s. 17—124.
- 1972, *Polish agriculture. Characteristics types and regions*, Budapest, 120 s.
- 1975, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa w Polsce w latach 1960—1970*, PAN, Biuletyn KPZK, z. 87, s. 91—128.
- Koścrowski J. z zespołem, 1973, *Próba zarysowania przemian w strukturze przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1960—1967, oraz hipoteza dalszych przemian w latach 1970—1990*, Warszawa, 81 s. + 53 ryc. (m-pis w IGiPZ PAN).
- Kosicki J., 1970, *Koncentracja produkcji w wielozakładowych przedsiębiorstwach rolnych PGR*, Warszawa, 115 s.
- Kowalik-Bodzak D., 1964, *Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmiany układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX wieku*, Dokum. Geogr., z. 4, 140 s.
- Kozłowski C., 1958, *Zmiany struktury indywidualnych gospodarstw chłopskich*, Nowe Roln., nr 17, s. 681—686.
- Kozłowski Z., 1958, *Niektóre aspekty grupowania gospodarstw chłopskich według wielkości ich obszaru*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 5, s. 3—22.

- Królikowski S., 1971, *Uwagi o obecnych problemach przebudowy ustroju rolnego w Polsce*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 3—16.
- Kwiatkowska E., 1963, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, *Studia Socj. Scien. Toruniensis*, vol. IV, nr 3, sectio C., Toruń, 89 s.
- 1976, *Nowe formy osadnictwa wiejskiego w woj. toruńskim*, *Przegl. Geogr.*, z. 4, s. 637—648.
- Land utilization. Methods and problems of research*, 1962, (red. J. Kostrowicki), *Pr. Geogr. IG PAN*, nr 31.
- Lebeau R., 1972, *Les grands types de structures agraires dans le monde*, Paris, 120 s.
- Le Coz J., 1974, *Les reformes agraires*, Paris, 308 s.
- L'habitat et les paysages ruraux d'Europe*, 1971. *Compte rendus du Symposium tenu à Liège du 29 juin au 5 juillet 1969*, Volume publié par les soins de F. Dussart, *Les Congrès et colloques de l'Université de Liège*, v. 58, Liège, 472 s.
- Lewandowski J., 1969, *Ekonomiczne problemy polityki rolnej*, Warszawa, 178 s.
- Makarczyk W., 1964, *Czynniki stabilizacji w zawodzie rolnika i motywy migracji do miast*, Wrocław, 202 s.
- Marciani G. S., 1966, *L'esperienza di riforma agraria in Italia*. Svimez, Centro per gli studi sullo sviluppo economico, Roma.
- Marek J., 1965, *Typy wsi ze względu na autorytety w zawodzie rolnika*, *Roczn. Socj. Wsi*, nr 4, z. 118—127.
- Marek J., Kalbarczyk S., 1970, *Zmiany w strukturze gospodarstw według wartości produkcji*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 2, s. 129—140.
- Maringe W., 1965, *Łączenie PGR w większe przedsiębiorstwa*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 6, s. 29—40.
- Markowska D., 1964, *Rodzina w środowisku wiejskim*, *Studium wsi podkarpackiej*, Kraków, 214 s.
- Matusik M., 1973, *Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla*, *Pr. Geogr. IG PAN*, nr 102, 155 s.
- Medici G., Sorbi U., Castrataro A., 1962, *Pollverizzazione e frammentazione della proprietà fondiaria in Italia*, publ. dell Ineo. Feltrinelli Milano.
- Meitzen A., 1895, *Siedlung — und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*, Berlin.
- Meynier A., 1958, I wyd., II wyd. 1967, III wyd. 1970, *Les paysages agraires*, Paris, 192 s. (II wyd.).
- Michna K., 1972, *Społeczno-ekonomiczne przemiany w gospodarstwach rolnych i ich wpływ na rozwój produkcji rolniczej*, *Zag. Ekon. roln.*, nr 4, s. 51.
- 1974, *Drobne gospodarstwa rolne a przemiany strukturalne rolnictwa*, Warszawa, 196 s.
- Mierzejewski A., 1964, *Tendencje zmian w strukturze indywidualnych gospodarstw rolnych ziem zachodnich i północnych w latach 1950—1960*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 1, s. 71—90.
- 1965, *Rozmiary szachownicy gruntów w indywidualnych gospodarstwach chłopskich w Polsce*, *Wieś Współ.*, nr 10, s. 149—160.
- Mieszczankowski M., 1958a, *Rozdrobnienie gospodarstw*, *Życie Gosp.*, nr 41, s. 1 i 4.
- 1960, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa, 430 s.
- 1960a, *Tendencje rozwoju struktury agrarnej woj. południowych*, *Wieś Współ.*, nr 12, s. 68—89.

- 1965, *Strukturalne przeobrażenia rolnictwa Polski Ludowej*, *Ekonomista*, nr 2, s. 285—299.
- Morphogenesis of the agrarian cultural landscape*, Papers of the Vadstena Symposium at the XIXth. International Geographical Congress, August 14—20, 1960, 1961, *Geografiska Annaler* 43, 328 s.
- Nowakowski C., 1936, *Zagadnienia podziału gospodarstw włościańskich na klasy wielkości według stosunków pracy*, Warszawa, 34 s.
- Olesiak M., 1974, *Zagospodarowanie ziemi przez kółka rolnicze*, *Wieś i Roln.*, nr 4, s. 183—189.
- Orzechowski K., 1954, 1955, *Rozdrobnienie gruntów chłopskich w XIX w dwu wsiach górnośląskich*, „Sobótka” s. 450—504, s. 129—182.
- 1957, *Ze studiów nad rozdrabnianiem gruntów chłopskich na Górnym Śląsku*, *Studia i Materiały z Dziejów Śląska*, t. I, s. 81—182.
- 1958, *Zabelków i Krasne Pole. Z badań nad rozdrabnianiem gruntów chłopskich na Górnym Śląsku*, *ibid.*, t. II, s. 5—61.
- Pańko W., 1975, *Dzierżawa gruntów rolnych*, Warszawa, 239 s.
- Pawłowski S., Czekalski J., 1934, *L'habitat rural en Pologne, Essai de la synthèse*. Congrès International de Géographie Varsovie, *Comptes Rendus*, t. 3, sekcja III, Warszawa.
- Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju. Synteza badań*, 1976, Zespół koordynacyjny problemu węzłowego „Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju”, *Biuletyn Inform.*, cz. I, z. 13, cz. II, z. 14, 442 s.
- Polityka agrarna*, 1968, Warszawa, 431 s.
- Ponikowski W., 1935, *Gospodarstwa włościańskie i folwarczne na tle materiałów rachunkowych z 3 woj. środkowych w 1928/29 r.*, Warszawa, t. XII, 244 s.
- Prochownikowa A., 1962, *Rozdrobnienie gospodarstw a emigracja ze wsi*, *Roczniki Nauk. Dyd. WSP*, z. 10, s. 159—186.
- 1965, *Przemiany struktury osadniczo-agrarnej wsi powiatu proszowickiego od połowy XIX wieku do 1960 r.*, *Dokum. Geogr.*, z. 6, 158 s.
- 1975, *Rozdrobnienie gruntów w rolnictwie indywidualnym w Polsce w 1960 r.*, Zespół koordynacyjny problemu węzłowego „Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju”, *Biuletyn Inform.*, z. 3, s. 9—22.
- Próba typologii wsi, 1969* (pr. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), *Studia i Materiały IER*, z. 205, 166 s.
- Przychodzień J., 1969, *Typy wsi pod względem rozmiaru i charakteru ludności bezrolnej*, [w:] *Próba typologii wsi* (por. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), *ibid.*, *IER*, z. 205, s. 127—139.
- Romanow A., 1972, *Ziemia dobrem społecznym*, *Nowe Drogi*, nr 2, s. 34—45.
- 1975, *Spółdzielnie kółek rolniczych w procesie modernizacji gospodarki chłopskiej*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 5—6, s. 104—118.
- Roupnel G., 1932, *Histoire de la campagne française*, Paris.
- Rudnicki H., 1975, *Aktualne problemy doskonalenia gospodarki ziemią w rolnictwie*, *Wieś i Roln.*, nr 7, s. 83—98.
- Rychlik T., 1965, *Ziemia a gospodarowanie w PGR*, Warszawa, 335 s.
- 1971, *Kombinaty PGR. Studium porównawcze organizacji przedsiębiorstw rolnych*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 2, s. 17—36.
- 1972, *Rola PGR w rozwoju polskiego rolnictwa*, *ibid.*, nr 1, 3 s.
- Sianko A., Turski R., 1965, *Próba typologii społeczności wioskowych*, *Roczn. Socj. Wsi*, nr 4, s. 110—117.
- Smoleński K., Świdorski A., 1958, *Tendencje zmian w strukturze agrarnej gospodarki chłopskiej i perspektywy rozwoju*, *Wieś Współ.*, nr 12, s. 170. 179.

- 1958a, *Tendencje zmian w strukturze agrarnej gospodarki chłopskiej i perspektywy rozwoju*, Zeszyty Ekonomiki Roln. i Plan., nr 15, s. 125—185.
- Socjalistyczne preobrazowanie w sielskim chozjajstwie Europejskich Stran Narodnej Demokratii*, 1963, Moskwa, 334 s.
- Spoleczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej*, 1961, (Pr. zbior. pod kier. B. Gałęskiego), Warszawa, 245 s. (wyniki badań ankietowych).
- Stankiewicz Z., 1960, *Z ostatnich badań nad przemianami struktury agrarnej Królestwa Polskiego w latach 1815—1864*, *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. I, Warszawa, s. 233—252.
- Stachurka R., 1972, *Aktualne problemy rozwoju PGR*, *Nowe Drogi*, nr 9, s. 57—63.
- Stasiak A., 1975, *Kętrzyńskie Zjednoczenie Rolniczo-Przemysłowe, nowy model organizacji przestrzennej rolnictwa*, *Miasto*, nr 10—11, s. 13—21.
- Stelmachowski A., 1964, *Komasacja*, [w:] *Encyklopedia Ekonomiczna*, 425 s.
- 1974, *Przemiany własności ziemi w rolnictwie polskim*, Wrocław, Ossolineum, 188 s.
- Stola W., 1970, *Próba typologii rolnictwa Poniżnia*, *Pr. Geogr. IG PAN*, nr 81, 147 s.
- Strużek B., 1963, *Polityka agrarna w świetle strukturalnych przemian rolnictwa polskiego*, *Ekonomista*, nr 4, s. 775—802.
- Studies on rural landscape in Europe*, *Geogr. Polon.*, t. 38 (w druku).
- Styś W., 1934, *Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931*, Lwów, 362 s.
- 1936, *Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny*, Lwów, 80 s.
- 1947, *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa*, Wrocław, 344 s.
- Szemberg A., 1957, *Komunikat z badań społeczno-ekonomicznej struktury wsi na ziemiach odzyskanych*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 3, s. 43—55.
- 1961, *Zmiany struktury agrarnej, a zarobkowanie ludności wiejskiej* (wyniki badań ankietowych IER w 1957 i 1960 roku), *Wieś Współ.*, nr 3, s. 56—75.
- 1962, *Przemiany struktury agrarnej gospodarstw chłopskich w latach 1952—1960*, Warszawa, 122 s.
- 1963, *Przemiany struktury agrarnej w ostatnim dziesięcioleciu*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 5, s. 75—90.
- 1966, *Przemiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich*, Warszawa, 243 s.
- 1966a, *Zmiany w strukturze agrarnej gospodarstw chłopskich w latach 1963—1965*, *IER, Studia i Materiały*, z. 63.
- 1967, *Gospodarstwa rolne użytkowników w podeszłym wieku*, *IER, Studia i Materiały*, z. 145, cz. II, s. 57, cz. I, s. 25.
- 1967a, *Nowe momenty w ewolucji struktury agrarnej*, *Roczn. Socj. Wsi*, nr 7, s. 71—86.
- 1968, *Aktualne kierunki przemian w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa*, *IER, Studia i Materiały*, z. 185, 36 s.
- 1969, *Aktualne kierunki przemian w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa (zmiany obszarowe)*, *ibid.*, z. 208, 83 s.
- 1969a, *Aktualne kierunki przemian w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa (ruch gospodarstw)*, *ibid.*, z. 239, 78 s.
- 1969b, *Aktualne kierunki przemian w strukturze agrarnej indywidualnego rolnictwa*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 1, s. 5—6.
- 1969c, *Dochody rodzin wiejskich w latach 1962—1967*, *Nowe Drogi*, nr 4, s. 40—52.
- 1969d, *Nowe elementy w ewolucji struktury agrarnej*, *Roczn. Socj. Wsi*, nr 7, s. 71—86.

- 1969e, *Typy wsi pod względem struktury agrarnej*, [w:] *Próba typologii wsi* (pr. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), IER, *Studia i Materiały*, z. 205, s. 29—42.
 - 1969/70, *Przemiany w strukturze agrarnej wsi w Polsce*, *Roczn. Nauk Roln.*, nr 2, s. 103—116.
 - 1970, *Dynamika produkcji jako kryterium zróżnicowania się gospodarstw rolnych*, IER, *Studia i Materiały*, z. 252, 52 s.
 - 1970a, *Dynamika produkcji jako kryterium zróżnicowania się gospodarstw rolnych*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 4, s. 41—53.
 - 1970b, *Gospodarstwa ekonomicznie słabe w świetle badań ankietowych*, IER, *Studia i Materiały*, z. 282, 78 s.
 - 1970c, *Ludność, zatrudnienie i migracja w świetle badań ankietowych*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 2, s. 63—81.
 - 1970d, *Zmiany wśród użytkowników gospodarstw (w świetle badań ankietowych IER 1962—1967)*, *ibid.*, nr 6, s. 55—56.
 - 1970e, *Gospodarstwa użytkowników w podeszłym wieku w świetle badań ankietowych IER*, IER, *Studia i Materiały*, z. 305, 115 s.
 - 1971, *Gospodarstwa chłopskie wobec ubytku siły roboczej*, IER, *Studia i Materiały*, z. 330, 52 s.
 - 1971a, *Gospodarstwa chłopskie wobec ubytku siły roboczej*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 5, s. 27—43.
 - 1971b, *Gospodarstwa ekonomicznie słabe w świetle badań ankietowych*, *ibid.*, nr 2, s. 37—64.
 - 1971c, *Gospodarstwa bez następców w świetle badań ankietowych IER z 1967 roku*, IER, *Studia i Materiały*, z. 304, 127 s.
 - 1971d, *Gospodarstwa bez następców w świetle wyników spisu gospodarstw użytkowanych przez osoby 60-letnie i starsze, przeprowadzonego przez resort rolnictwa w 1971 roku*, *ibid.*, z. 331.
 - 1971e, *Przeobrażenia struktury agrarnej w Polsce Ludowej i próba prognozy*, *ibid.*, z. 316, 49 s.
 - 1972, *Gospodarstwa bez następców*, *Zagad. Ekon. Rolnej*, nr 3, s. 45—57.
 - 1972a, *Popyt i podaż ziemi w świetle ankiety IER*, *ibid.*, nr 4, 1972, s. 3—14.
 - 1972b, *Zatrudnienie w indywidualnym rolnictwie*, *ibid.*, nr 1, s. 49—58.
 - 1973, *Dzierżawa ziemi w gospodarce indywidualnej w Polsce*, *ibid.*, nr 3, s. 57—68.
 - 1973a, *Regionalne zróżnicowanie struktury agrarnej*, *ibid.*, nr 4, s. 39—47.
 - 1974, *Zmiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, IER, IGiPZ PAN, *Archiwum Problemu Węzłowego* (powielane s. 264).
 - 1976, *Prognoza zmian w społeczno-ekonomicznej i demograficznej strukturze chłopskiego rolnictwa*, Konferencja Naukowa. Węzłowe problemy rozwoju rolnictwa w latach 1976—1980, IER, (m-pis 13 s.).
 - 1976a, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Warszawa, 98 s.
- Szemberg A., Wyderko A., 1967, *Gospodarstwa bez następców*, *Wiś Współ.*, nr 1, s. 98—109.
- Szemberg A., Grochowski Z., 1976, *Przemiany w strukturze agrarnej*, [w:] *Rolnictwo polskie w latach 1971—1975 i aktualne problemy jego rozwoju*, Warszawa, s. 231—246.
- Szulc H., 1968, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX wieku i ich geneza*, *Pr. Geogr. IG PAN*, nr 66, 105 s.
- 1974, *Charakterystyka osadnictwa wiejskiego*, [w:] *Studia nad strukturą lokalnej sieci osadniczej wybranych obszarów w Polsce. Powiat gorlicki w latach 1970—1973*, *Dokum. Geogr. IGiPZ PAN*, z. 2, s. 11—26.

- 1976, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, Przgl. Geogr., z. 4, s. 627—636.
- Te p i c h t J., 1953, *O teoretycznym i praktycznym znaczeniu podziału Polski na rejony społeczno-ekonomicznej struktury rolnictwa*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 3/4, s. 3—42.
- (red.) 1957, *Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej. Wyniki badań ankietowych gospodarstw indywidualnych*, Warszawa, 211 s.
- T k o c z J., 1971, *Przestrzenny układ szachownicy gruntów województwa opolskiego w ostatnim stuleciu* (streszczenie pracy doktorskiej), Zagad. Ekon. Rolnej, nr 2, s. 137—146.
- 1971, *Rozłogi województwa opolskiego*, Wrocław—Opole.
- 1973, *Zastosowanie typów generalnych rozłogów w typologii rolnictwa*, Przgl. Geogr., z. 3, s. 631—635.
- T o m a s z e w s k i Z., 1974, *Przeobrażenia ustrojowe w rolnictwie Polski Ludowej*, Warszawa, 202 s.
- T o m c z a k F., 1972, *Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki*, wyd. II, Warszawa, 628 s.
- 1976, *Przestrzenne aspekty rozwoju rolnictwa*, [w:] *Rolnictwo polskie w latach 1971—1975 i aktualne problemy jego rozwoju*, Warszawa, s. 247—258.
- T u r s k i R., 1961, *Dynamika przemian społecznych w Polsce*, Warszawa, 192 s.
- (red.) 1970, *Les transformations de la campagne polonaise*, Warszawa, 578 s.
- T y s z k i e w i c z W., 1968, *Stosunki własnościowe a użytkowanie ziemi na przykładzie Kujaw*, Dokum. Geogr. IG PAN, z. 4, s. 75—83.
- 1971, *Użytkowanie ziemi a formy własności i rozmiary gospodarstw rolnych na Kujawach*, praca doktorska IG PAN (m-pis 299 s. + 55 ryc.).
- 1974, *Rolnicze użytkowanie ziemi a formy własności i rozmiary gospodarstw rolnych na Kujawach*, Pr. Geogr. IG PAN, nr 107, 127 s.
- 1975, *Przemiany i tendencje rozwojowe w zakresie struktury agrarnej Polski w ujęciu przestrzennym*, IGiPZ, PAN (m-pis 107 s.).
- 1975a, *The transformations in the agrarian structure of Poland in 1945—1975*, IGiPZ PAN (powielane 16 s. + 12 ryc.).
- U h l i g H., 1967, *Flur und Flurformen. Types of field patterns. Le finage agricole et sa structure parcellaire*, Giessent, t. II.
- U h l i g H., L i e n a u C. (red.), 1967, *Flur und Flurformen. Types of field patterns. Le finage agricole et sa structure parcellaire*. Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft. Basic material for the terminology of the agricultural landscape, *Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft. Basic material for the terminology of the agricultural landscape. Matériaux pour la terminologie du paysage agricole*, t. I Giessen, (tłum. jednego rozdz.), por. Przgl. Zagr. Literat. Geogr., z. 2, 1970, s. 10—39.
- 1974, *Die ländliche Bevölkerung. Rural population. La population rurale*. Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft. Basic material for the terminology of the agricultural landscape. *Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft. Basic material for the terminology of the agricultural landscape. Matériaux pour la terminologie du paysage agricole*, Giessen, t. II.
- U r b a n M., 1960, *Typizacja gospodarstw rolnych metodą modelową*, Zagad. Ekon. Rolnej, nr 5, s. 103—122.
- 1970, *Zarys ekonomiki i organizacji gospodarstw rolnych*, Warszawa, 355 s.
- W a j d a K., 1964, *Wieś pomorska na przelomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań, 332 s.
- W i e r z b i c k i Z. T., 1963, *Żmijąca w pół wieku później*, Wrocław, 484 s.
- Wieś w liczbach w Polsce burżuazyjno-obszarniczej i w Polsce Ludowej*, 1954, Warszawa, 350 s.
- W o ś A., 1976, *Postępy socjalistycznej rekonstrukcji wsi i rolnictwa*, [w:] *Rolnictwo*

- ctwo polskie w latach 1971—1975 i aktualne problemy jego rozwoju, Warszawa, s. 214—224.
- Wyderko A., 1967, *Dynamika przemian struktury demograficznej ludności wiejskiej*, Roczn. Socj. Wsi, nr 7, s. 87—97.
- 1969, *Typy wsi pod względem struktury demograficznej i stosunków pracy*, [w:] *Próba typologii wsi* (pr. zesp. pod kier. B. Gałęskiego), IER, Studia i Materiały, z. 205, s. 42—70.
- 1970, *Zmiany w zasobach siły roboczej w indywidualnych gospodarstwach chłopskich w latach 1962—1967*, *ibid.*, z. 247, 50 s.
- Wyślouch S., 1956, *Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914, Struktura agrarna i jej zmiany*, Wrocław, 265 s.
- Zaborski B., 1926, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Komisji Etnog. PAU, t. 1, Kraków, 121 s.
- Zajchowska S., 1953, *Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania XI—XX w.*, Przegl. Zachodni, nr 6—8, s. 101—141.

ANEKS

Struktura form własności ziemi w % w ogólnej powierzchni użytków rolnych
w latach 1950, 1960, 1970*

Wyszczególnienie	Udział gospodarki indywidualnej			Udział gospodarki państwowej			Udział gospodarki spółdzielczej		
	%								
	1950	1960	1970	1950	1960	1970	1950	1960	1970
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Woj. białostockie									
1. Augustów	94,6	91,8	92,8	5,4	8,2	7,2	—	—	—
2. Białystok	95,8	85,4	85,8	4,1	14,0	13,4	0,1	0,6	0,8
3. Bielsk	97,4	94,0	92,4	1,9	5,7	7,1	0,7	0,3	0,5
4. Dąbrowa Biał.	—	96,0	96,9	—	4,0	3,1	—	—	—
5. Ełk	—	62,6	55,8	—	37,2	44,2	—	0,2	—
6. Gołdap	27,0	37,3	36,2	73,0	62,7	63,8	—	—	—
7. Grajewo	83,5	90,8	85,7	16,5	9,2	14,3	—	—	—
8. Hajnówka	—	89,4	84,4	—	9,6	14,2	—	1,0	1,4
9. Kolno	95,3	94,9	96,5	4,7	5,0	3,5	—	0,1	—
10. Łapy	—	94,3	96,4	—	5,7	3,6	—	—	—
11. Łomża	94,8	96,6	95,5	5,2	3,4	4,5	—	—	—
12. Mońki	—	82,0	92,8	—	18,0	7,2	—	—	—
13. Olecko	59,7	57,4	51,5	39,6	42,6	48,5	0,7	—	—
14. Sejny	—	86,7	92,2	—	11,0	7,0	—	2,3	0,8
15. Siemiatycze	—	97,4	94,1	—	2,4	5,3	—	0,2	0,6
16. Sokółka	96,8	87,3	88,5	3,2	12,7	11,5	—	—	—
17. Suwałki	92,1	93,4	89,8	7,9	6,4	10,2	—	0,2	—
18. Wysokie Maz.	—	97,1	97,7	—	2,7	2,1	—	0,2	0,2
19. Zambrów	97,0	87,4	89,4	3,0	12,6	10,6	—	—	—
Województwo	90,1	87,0	87,0	9,9	12,8	12,7	0,02	0,2	0,3
M. Białystok	—	76,0	70,8	—	24,0	29,2	—	—	—
Woj. bydgoskie									
1. Aleksandrów	84,9	96,2	96,4	15,1	3,5	3,2	0,03	0,3	0,4
2. Brodnica	87,3	82,6	83,9	12,7	14,2	14,3	0,02	3,2	1,8
3. Bydgoszcz	80,4	75,3	70,7	17,7	21,6	24,9	1,9	3,1	4,4
4. Chełmno	81,4	80,7	81,0	16,3	16,2	16,6	2,3	3,1	2,4
5. Chojnice	87,4	81,4	80,6	12,6	18,3	19,2	—	0,3	0,2

* Opracowano na podstawie materiałów z czerwcowych spisów rolnych z lat 1950, 1960 i 1970

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Golub-Dobrzyń	—	89,6	90,6	—	9,3	9,4	—	1,1	0
7. Grudziądz	80,4	78,2	74,3	18,4	18,3	23,9	1,2	3,5	1,8
8. Inowrocław	78,7	73,2	70,3	19,4	23,1	27,0	1,9	3,7	2,7
9. Lipno	94,7	95,3	94,4	5,2	3,9	4,5	0,1	0,8	1,1
10. Mogilno	87,5	84,4	77,3	10,1	13,4	19,8	2,4	2,2	2,9
11. Radziejów	—	94,7	94,4	—	5,1	5,4	—	0,2	0,2
12. Rypin	94,3	94,2	94,2	5,3	5,6	5,6	0,4	0,2	0,2
13. Sepólno	88,5	77,6	65,9	10,7	20,5	34,1	0,8	1,9	0
14. Szubin	77,3	76,3	69,4	18,8	21,3	29,0	3,9	2,4	1,6
15. Świecie	84,6	83,9	76,2	13,8	15,0	22,3	1,6	1,1	1,5
16. Toruń	81,9	80,2	77,9	16,9	17,9	19,3	1,2	1,9	2,8
17. Tuchola	82,9	77,4	76,5	17,1	19,8	22,2	—	2,8	1,3
18. Wąbrzeźno	89,3	84,9	84,0	10,4	13,0	16,0	0,3	2,1	—
19. Włocławek	92,0	93,9	93,6	6,4	5,9	4,9	1,6	0,2	1,5
20. Wyrzysk	80,7	64,9	63,7	17,6	28,8	30,5	1,7	6,3	5,8
21. Żnin	86,9	70,4	70,1	12,7	22,2	27,6	0,4	7,4	2,3
Województwo	86,4	82,6	80,0	12,3	15,2	18,3	1,3	2,2	1,7
M. Bydgoszcz	—	88,4	46,2	—	11,6	53,8	—	—	—
M. Grudziądz	—	60,7	32,8	—	39,3	67,2	—	—	—
M. Inowrocław	—	64,7	58,2	—	35,3	41,8	—	—	—
M. Toruń	—	82,5	66,7	—	17,5	33,3	—	—	—
M. Włocławek	—	91,8	86,4	—	8,2	13,6	—	—	—

Woj. gdańskie

1. Elbląg	57,4	70,0	60,3	41,3	29,6	39,7	1,3	0,4	—
2. Gdańsk	52,4	60,2	54,2	45,3	37,7	44,4	2,3	2,1	1,4
3. Kartuzy	93,5	93,9	92,2	6,5	5,7	7,8	—	0,4	—
4. Kościerzyna	88,0	84,4	80,1	12,0	12,7	18,1	—	2,9	1,8
5. Kwidzyń	73,5	69,4	63,5	25,1	29,9	35,4	1,4	0,7	1,1
6. Lębork	51,5	45,5	37,0	45,1	54,1	62,7	3,4	0,4	0,3
7. Malbork	38,8	51,0	45,5	57,7	46,1	51,4	3,5	2,9	3,1
8. Nowy Dwór Gdań.	—	54,3	48,7	—	44,8	51,1	—	0,9	0,2
9. Puck	—	67,5	64,4	—	30,3	32,7	—	2,2	2,9
10. Starogard	88,0	84,2	77,2	11,2	14,2	21,0	0,8	1,6	1,8
11. Sztum	54,7	59,3	54,0	44,6	40,6	46,0	0,7	0,1	—
12. Tczew	85,5	69,0	60,8	13,5	25,0	32,9	1,0	6,0	6,3
13. Wejherowo	—	84,4	81,1	—	15,4	15,2	—	0,2	3,7
14. Morski	78,9	—	—	19,9	—	—	1,2	—	—
Województwo	69,5	69,6	64,1	29,0	28,8	34,5	1,5	1,6	1,4
M. Elbląg	—	44,8	47,6	—	55,2	52,4	—	4,4	—
M. Gdańsk	—	72,8	79,0	—	27,2	21,0	—	—	—
M. Gdynia	—	76,2	72,8	—	23,8	27,2	—	—	—
M. Sopot	—	21,2	10,9	—	78,8	89,1	—	—	—
M. Tczew	—	56,6	43,3	—	43,4	56,7	—	—	—

Woj. katowickie

1. Będzin	89,1	89,3	88,0	10,9	9,7	10,8	—	1,0	1,2
2. Bielsk	91,6	92,2	89,9	8,4	5,8	6,1	—	2,0	4,0
3. Cieszyn	91,8	91,4	88,3	8,2	6,0	7,8	—	2,6	3,9
4. Częstochowa	95,0	97,1	95,7	5,0	2,3	4,1	—	0,6	0,2
5. Gliwice	69,0	69,1	65,3	29,7	29,7	32,9	0,4	1,2	1,8

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Kłobuck	—	97,8	97,5	—	2,0	2,4	—	0,2	0,1
7. Lubliniec	79,2	79,6	77,6	19,6	16,5	16,7	1,2	3,9	5,7
8. Myszków	—	97,3	96,5	—	2,5	3,3	—	0,2	0,2
9. Pszczyna	87,0	84,6	86,3	13,0	14,1	12,5	—	1,3	1,2
10. Rybnik	88,5	86,6	86,2	11,5	12,4	12,8	—	1,0	1,0
11. Tarnowskie Góry	73,2	72,2	66,6	25,4	27,0	32,9	1,4	0,8	0,5
12. Tychy	—	87,7	86,1	—	11,8	13,9	—	0,5	—
13. Wodzisław	—	90,6	88,4	—	8,7	11,0	—	0,7	0,6
14. Zawiercie	96,1	95,6	92,8	3,9	3,4	6,9	0,01	1,0	0,3
15. Bytom	43,5	—	—	43,5	—	—	0,6	—	—
16. Katowice	73,2	—	—	73,2	—	—	—	—	—
Województwo	87,0	87,8	85,0	87,0	11,0	13,6	—	—	—
M. Będzin	—	91,0	68,8	—	9,0	31,2	—	—	—
M. Bielsko	—	90,0	86,6	—	10,0	12,6	—	—	0,8
M. Bytom	—	50,3	32,9	—	49,7	60,4	—	—	6,7
M. Chorzów	—	39,9	23,1	—	60,1	76,9	—	—	—
M. Cieszyn	—	89,0	83,7	—	41,0	12,7	—	—	3,6
M. Czeladź	—	73,3	45,4	—	26,7	54,6	—	—	—
M. Częstochowa	—	89,3	59,9	—	10,7	40,1	—	—	—
M. Dąbrowa G.	—	78,2	77,7	—	21,8	22,3	—	—	—
M. Gliwice	—	68,7	55,5	—	31,3	44,5	—	—	—
M. Katowice	—	56,8	38,7	—	43,2	61,3	—	—	—
M. Mysłowice	—	55,3	39,4	—	44,7	60,3	—	—	—
M. Ruda Śląska	—	79,5	48,2	—	20,5	50,7	—	—	—
M. Rybnik	—	92,5	75,9	—	7,5	34,1	—	—	1,1
M. Siemianowice	—	48,3	47,3	—	51,7	52,7	—	—	—
M. Sosnowiec	—	32,0	19,8	—	68,0	80,2	—	—	—
M. Świętochłowice	—	72,4	41,1	—	27,6	58,9	—	—	—
M. Tychy	—	89,3	87,0	—	10,7	13,0	—	—	—
M. Zabrze	—	44,3	31,2	—	55,7	68,0	—	—	0,8
M. Zawiercie	—	74,9	59,3	—	25,1	40,7	—	—	—
Woj. kieleckie									
1. Białobrzegi	—	95,0	95,2	—	4,9	4,8	—	0,1	—
2. Busko	96,6	96,5	96,7	3,4	3,1	3,0	—	0,4	0,3
3. Iłża	96,1	97,0	96,7	3,7	3,0	3,3	0,2	0,04	—
4. Jędrzejów	96,5	96,7	97,4	3,4	2,5	2,3	0,1	0,8	0,3
5. Kazimierza	—	96,0	95,5	—	3,9	4,5	—	0,1	—
6. Kielce	95,3	96,9	97,2	4,7	2,8	2,5	—	0,3	0,3
7. Końskie	96,6	92,9	93,1	3,4	7,1	6,9	—	—	—
8. Kozienice	96,5	92,8	94,9	3,5	7,0	5,0	—	0,2	0,1
9. Lipsko	—	98,6	97,8	—	1,2	2,0	—	0,2	0,2
10. Opatów	95,7	96,5	96,3	4,3	2,9	3,2	0,001	0,6	0,5
11. Opoczno	93,9	96,5	94,9	6,1	3,1	4,7	—	0,4	0,4
12. Pińczów	94,2	93,3	95,9	5,8	4,9	2,8	—	1,8	1,3
13. Przysucha	—	96,3	95,6	—	3,4	4,2	—	0,3	0,2
14. Rydom	97,0	98,2	98,4	3,0	1,7	1,6	—	0,1	0,4
15. Sandomierz	96,7	96,3	95,7	3,3	3,2	3,7	—	0,5	0,6
16. Staszów	—	96,1	97,3	—	3,2	2,3	—	0,7	0,4
17. Szydłowiec	—	94,7	95,1	—	5,1	4,7	—	0,2	0,2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
18. Włoszczowa	95,9	95,2	95,8	4,1	4,1	3,6	—	0,7	0,6
19. Zwoleń	—	98,1	98,5	—	1,7	1,3	—	0,2	0,2
Województwo	96,3	96,0	96,2	3,4	3,6	3,5	0,3	0,4	0,3
14. Chmielnik	—	96,2	—	—	3,8	—	—	—	—
M. Kielce	—	62,2	83,7	—	37,8	16,3	—	—	—
M. Ostrowiec Św.	—	79,0	70,7	—	21,0	29,3	—	—	—
M. Radom	—	92,7	87,5	—	7,3	12,5	—	—	—
M. Skarżysko Kam.	—	95,8	82,9	—	4,2	17,1	—	—	—
M. Starachowice	—	93,0	91,3	—	7,0	8,7	—	—	—
Woj. kozalańskie									
1. Białogard	51,3	39,8	37,8	48,7	60,0	61,7	0,03	0,2	0,5
2. Bytów	71,1	59,6	57,0	28,3	39,9	43,0	0,6	0,5	—
3. Cztuchów	52,0	49,1	44,3	47,5	50,9	55,7	0,5	—	—
4. Drawsko Pom.	53,0	46,8	42,2	47,0	53,2	57,8	—	—	—
5. Kołobrzeg	57,2	54,1	48,6	42,5	45,6	50,7	0,3	0,3	0,7
6. Koszalin	60,6	46,7	41,9	39,4	53,3	58,1	—	—	—
7. Miastko	54,7	32,6	31,4	44,7	67,4	68,6	0,6	—	—
8. Sławno	61,5	57,5	54,0	33,1	41,6	39,5	5,4	0,9	6,5
9. Słupsk	54,1	43,6	36,4	44,6	56,4	63,6	1,3	—	—
10. Szczecinek	46,1	44,6	42,3	53,1	54,9	56,6	0,8	0,5	1,1
11. Świdwin	—	46,2	39,8	—	53,8	60,2	—	—	—
12. Wałcz	48,9	46,3	43,7	48,5	53,5	56,3	2,6	0,2	—
13. Złotów	81,3	75,1	63,6	17,8	24,5	34,7	0,9	0,4	1,7
Województwo	56,4	48,8	44,3	42,4	51,0	55,2	1,2	0,2	0,5
M. Koszalin	—	66,1	43,3	—	33,9	56,7	—	—	—
M. Słupsk	—	41,1	33,8	—	58,9	66,2	—	—	—
Woj. krakowskie									
1. Bochnia	93,3	93,0	92,4	6,7	7,0	7,6	—	—	—
2. Brzesko	95,4	93,0	94,3	4,6	6,8	4,8	—	0,2	0,9
3. Chrzanów	87,2	88,8	82,6	12,8	11,2	17,4	—	—	—
4. Dąbrowa	97,1	95,9	97,5	2,9	3,9	1,0	—	0,2	1,5
5. Kraków	89,0	90,8	90,9	10,8	8,6	8,4	0,2	0,6	0,7
6. Limanowa	98,4	98,7	98,6	1,6	1,3	1,4	—	0,03	—
7. Miechów	97,5	97,4	98,1	2,4	2,2	1,6	0,1	0,4	0,3
8. Myślenice	98,5	97,6	97,9	1,5	2,3	2,0	—	0,1	0,1
9. Nowy Sącz	82,5	90,1	92,0	17,0	9,6	8,0	0,5	0,3	—
10. Nowy Targ	90,1	92,3	91,6	9,9	7,7	8,2	—	—	0,2
11. Olkusz	98,0	96,4	97,1	2,0	3,4	2,8	—	0,2	0,1
12. Oświęcim	—	86,9	88,7	—	12,0	10,1	—	1,1	1,2
13. Proszowice	—	96,9	95,6	—	2,4	4,1	—	0,7	0,3
14. Sucha	—	98,6	98,7	—	1,4	1,3	—	—	—
15. Tarnów	96,5	96,7	96,3	3,5	3,2	3,5	—	0,1	0,2
16. Wadowice	95,9	96,5	96,8	4,0	3,0	2,8	0,1	0,5	0,4
17. Żywiec	96,6	90,6	86,1	3,4	9,3	13,8	—	0,1	0,1
Województwo	93,7	94,0	93,7	6,2	5,8	6,1	0,1	0,2	0,2
M. Jaworzno	—	89,4	74,5	—	10,6	25,5	—	—	—
M. Nowy Sącz	—	86,3	65,8	—	13,7	34,2	—	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
M. Tarnów	—	89,6	68,4	—	10,4	31,6	—	—	—
M. Zakopane	—	69,7	62,5	—	30,3	37,5	—	—	—
Woj. lubelskie									
1. Bełżyce	—	98,1	98,4	—	1,6	1,4	—	0,3	0,2
2. Biała Podlaska	95,2	88,9	89,7	4,2	10,7	10,1	0,6	0,4	0,2
3. Biłgoraj	95,3	91,9	92,5	4,5	7,9	7,2	0,2	0,2	0,3
4. Bychawa	—	97,5	99,2	—	2,0	0,6	—	0,5	0,2
5. Chełm	94,2	86,1	90,0	5,3	12,7	8,9	0,5	1,2	1,1
6. Hrubieszów	67,5	84,4	84,2	29,7	12,4	12,8	2,8	3,2	3,0
7. Janów Lubelski	—	98,3	98,1	—	1,6	1,9	—	0,1	—
8. Krasnystaw	98,2	97,4	97,5	1,6	2,1	2,1	0,2	0,5	0,4
9. Kraśnik	97,1	97,5	97,9	2,9	2,2	1,9	—	0,3	0,2
10. Lubartów	97,5	96,7	98,0	2,3	3,1	1,9	0,2	0,2	0,1
11. Lublin	97,7	95,4	97,5	2,2	4,0	2,1	0,1	0,6	0,4
12. Łuków	97,3	97,6	97,9	2,6	2,2	1,9	0,1	0,2	0,2
13. Opole Lubelskie	—	90,5	94,8	—	9,3	5,0	—	0,2	0,2
14. Parczew	—	78,1	81,7	—	20,8	17,0	—	1,1	1,3
15. Puławy	95,8	93,4	93,2	4,1	6,0	6,3	0,1	0,6	0,5
16. Radzyń Podlaski	98,1	96,6	96,7	1,9	3,3	3,2	—	0,1	0,1
17. Tomaszów	79,0	78,5	78,4	19,7	18,9	18,8	1,3	2,6	2,8
18. Włodawa	89,6	74,3	88,2	6,8	24,8	11,8	3,6	0,9	0,8
19. Zamość	95,5	95,1	96,7	4,1	4,2	2,9	0,4	0,7	0,4
Województwo	92,0	90,5	92,4	7,2	8,7	6,8	0,8	0,8	0,8
M. Chełm	—	83,1	82,8	—	16,9	17,2	—	—	—
M. Lublin	—	71,6	82,7	—	28,4	17,3	—	—	—
M. Zamość	—	72,9	63,0	—	27,1	37,0	—	—	—
Woj. łódzkie									
1. Bełchatów	—	95,3	96,1	—	3,8	3,4	—	0,9	0,5
2. Brzeziny	94,1	95,8	95,7	5,6	4,0	4,2	0,3	0,2	0,1
3. Kutno	75,4	88,0	87,4	24,0	11,4	11,8	0,6	0,6	0,8
4. Łask	95,6	96,6	96,1	4,2	2,7	3,2	0,2	0,7	0,7
5. Łęczyca	93,4	94,7	93,4	6,5	4,4	5,6	0,1	0,9	1,0
6. Łowicz	96,4	96,0	96,3	3,4	3,3	2,8	0,2	0,7	0,9
7. Łódź	92,0	93,5	92,7	6,7	5,9	5,8	1,3	0,6	1,5
8. Pajęczno	—	94,8	96,6	—	4,5	2,8	—	0,7	0,6
9. Piotrków Tryb.	96,5	95,3	95,8	3,4	4,4	4,1	0,1	0,3	0,1
10. Poddębice	—	96,5	96,4	—	2,8	2,8	—	0,7	0,8
11. Radomsko	94,9	94,9	94,9	4,8	4,4	4,3	0,3	0,7	0,8
12. Rawa Mazowiecka	93,0	95,0	95,1	6,4	3,7	3,6	0,6	1,3	1,3
13. Sieradz	95,8	94,8	95,1	4,1	4,5	4,2	0,1	0,7	0,7
14. Skierniewice	96,2	96,2	96,2	3,8	3,0	3,2	0,004	0,8	0,6
15. Wieluń	96,9	97,6	97,4	3,1	2,1	2,4	—	0,3	0,3
16. Wieruszów	—	94,0	96,5	—	5,5	3,5	—	0,5	—
Województwo	94,7	94,9	94,9	5,0	—	4,4	0,3	—	0,7
M. Pabianice	—	83,1	86,2	—	16,9	13,8	—	—	—
M. Piotrków Tryb.	—	94,8	81,6	—	5,2	18,4	—	—	—
M. Tomaszów Maz.	—	71,6	57,5	—	28,4	42,5	—	—	—
M. Zduńska Wola	—	89,1	70,4	—	10,9	29,6	—	—	—
M. Zgierz	—	79,0	70,4	—	21,0	29,6	—	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Woj. olsztyńskie									
1. Bartoszyce	63,1	57,6	49,7	3,5	42,4	50,3	1,9	—	—
2. Biskupiec	—	68,7	57,0	—	30,8	43,0	—	0,5	—
3. Braniewo	50,2	43,5	40,2	49,8	56,5	59,0	0,02	—	—
4. Działdowo	78,2	71,8	69,5	21,4	28,0	30,5	0,4	0,2	—
5. Giżycko	56,5	65,2	57,0	42,7	34,8	43,0	0,8	—	—
6. Hawa	49,8	78,6	72,6	48,5	21,4	27,4	1,7	—	—
7. Kętrzyn	50,8	44,2	36,8	47,4	54,6	62,5	1,8	1,2	0,7
8. Lidzbark	67,7	70,4	66,9	32,3	28,8	33,1	—	0,8	—
9. Morąg	59,7	61,0	55,9	40,0	38,1	44,1	0,3	0,9	0
10. Mrągowo	60,0	62,8	58,3	38,7	37,0	41,1	1,3	0,2	0,6
11. Nidzica	39,4	54,9	50,6	59,2	42,9	47,0	1,4	2,2	2,4
12. Nowe Miasto Lub.	90,5	89,6	86,2	8,7	9,0	12,7	0,8	1,4	1,1
13. Olsztyn	79,0	74,3	63,5	20,7	25,3	35,5	0,3	0,4	1,0
14. Ostróda	61,9	53,6	49,1	37,0	45,0	49,5	1,1	1,4	1,4
15. Pasłęk	56,8	66,0	59,5	42,9	33,3	39,0	0,3	0,7	1,5
16. Pisz	64,3	53,8	54,8	35,4	45,6	44,7	0,3	0,6	0,5
17. Szczytno	63,1	66,8	67,9	36,9	33,1	32,1	—	0,1	—
18. Węgorzewo	57,4	63,6	58,7	41,7	36,4	41,3	0,9	—	—
19. Reszel	70,3	—	—	27,5	—	—	2,2	—	—
20. Susz	72,9	—	—	25,3	—	—	1,8	—	—
Województwo	62,3	62,8	57,9	36,7	36,6	41,6	1,0	0,6	0,5
Górowo	—	52,8	—	—	46,9	—	—	0,3	—
M. Olsztyn	—	30,0	31,9	—	70,0	68,1	—	—	—

Woj. opolskie									
1. Brzeg	75,6	78,8	73,1	24,4	20,3	24,9	—	0,9	2,0
2. Głubczyce	86,8	74,1	62,2	12,9	23,7	33,8	0,3	2,2	4,0
3. Grodków	61,5	67,9	57,9	23,8	30,4	35,6	14,7	1,7	6,5
4. Kluczbork	75,3	68,8	66,4	23,3	30,7	32,4	1,4	0,5	1,2
5. Koźle	81,0	80,5	78,5	18,7	19,3	21,2	0,3	0,2	0,3
6. Krapkowice	—	73,7	69,3	—	25,8	30,7	—	0,5	—
7. Namysłów	80,1	69,2	67,9	19,9	30,1	31,7	—	0,7	0,4
8. Niemodlin	77,6	75,6	66,4	19,9	24,0	31,1	2,5	0,4	2,5
9. Nysa	79,1	81,0	68,2	15,7	16,9	25,3	5,2	2,1	6,5
10. Olesno	85,1	83,2	80,9	14,9	16,8	19,1	—	—	—
11. Opole	88,1	93,1	89,7	11,2	6,6	10,0	0,7	0,3	0,3
12. Prudnik	86,6	87,4	84,3	12,6	12,4	11,6	0,8	0,2	4,1
13. Racibórz	75,7	71,0	69,5	23,6	23,7	24,2	0,7	5,3	6,3
14. Strzelce Op.	76,6	79,2	77,1	23,4	20,5	22,5	—	0,3	0,4
Województwo	80,0	77,7	72,3	18,0	21,1	25,1	2,0	1,2	2,6
M. Brzeg	—	0,8	2,6	—	99,2	97,4	—	—	—
M. Nysa	—	55,0	52,4	—	34,8	36,3	—	10,2	11,3
M. Opole	—	61,4	74,6	—	38,6	25,4	—	—	—
M. Racibórz	—	79,1	82,6	—	20,9	16,9	—	—	0,5

Woj. poznańskie									
1. Chodzież	88,2	73,0	60,2	11,8	21,5	34,7	—	5,5	5,1
2. Czarnków	84,8	83,0	77,6	15,2	15,8	20,6	—	1,2	1,8
3. Gniezno	87,3	81,3	66,9	11,4	14,6	28,3	1,3	4,1	4,8
4. Gostyń	59,9	59,4	59,3	36,8	36,7	37,5	1,3	3,9	3,2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Jarocin	87,8	80,8	70,3	11,3	13,6	21,8	0,9	5,6	7,9
6. Kalisz	95,3	95,3	95,4	4,7	4,6	4,6	—	0,1	—
7. Kępno	88,6	83,6	81,3	11,4	16,0	18,3	—	1,4	0,4
8. Koło	95,9	95,9	95,5	4,0	4,1	4,5	0,1	0,03	—
9. Konin	95,5	95,2	94,4	4,4	4,8	5,5	0,1	—	—
10. Kościan	73,8	60,7	61,0	24,4	25,3	26,3	1,8	14,0	12,7
11. Krotoszyn	95,7	87,7	83,4	4,0	6,5	9,2	0,3	5,8	7,4
12. Leszno	76,1	64,7	59,7	22,4	27,4	33,2	1,5	7,9	7,1
13. Międzychód	73,3	69,5	60,7	26,3	26,1	36,5	0,4	4,4	2,8
14. Nowy Tomyśl	74,6	73,7	68,8	23,9	22,0	26,4	1,5	4,3	4,8
15. Oborniki	82,5	64,4	55,1	13,6	20,8	30,8	3,9	14,8	14,1
16. Ostrów	94,4	90,6	87,1	5,6	5,8	10,0	—	3,6	2,9
17. Ostrzeszów	83,2	93,7	93,3	16,8	6,1	6,7	—	0,2	—
18. Pleszew	—	90,4	81,2	—	7,0	12,2	—	2,6	6,6
19. Poznań	73,4	59,9	58,5	24,2	28,1	34,8	2,4	12,0	6,7
20. Rawicz	78,5	75,6	73,8	20,6	22,1	23,1	0,9	2,3	3,1
21. Słupca	—	95,0	90,8	—	4,8	9,2	—	0,2	—
22. Szamotuły	71,8	62,6	55,3	25,6	26,8	31,7	2,6	10,6	13,0
23. Środa	77,9	52,8	54,0	19,2	25,2	32,1	2,9	22,0	13,9
24. Śrem	72,7	58,3	52,0	21,3	25,8	34,3	6,0	15,9	13,7
25. Trzcianka	—	74,5	65,9	—	25,5	34,1	—	—	—
26. Turek	95,7	95,5	96,0	4,3	4,1	3,6	—	0,4	0,4
27. Wągrowiec	76,9	72,8	63,5	23,1	23,7	33,0	—	3,5	3,5
28. Wolsztyn	85,1	82,1	77,6	14,1	14,4	18,8	0,8	3,5	3,6
29. Września	89,3	76,4	70,6	10,1	18,3	24,7	0,6	5,3	4,7
Województwo	84,5	78,4	74,2	14,4	16,4	21,4	1,1	5,2	4,8
M. Gniezno	—	34,0	59,5	—	66,0	40,5	—	—	—
M. Kalisz	—	91,3	84,2	—	8,7	15,8	—	—	—
M. Leszno	—	45,7	49,9	—	51,0	50,1	—	3,3	—
M. Ostrów Wlk.	—	90,1	83,8	—	9,9	16,2	—	—	—
M. Piła	—	54,1	47,1	—	45,9	52,9	—	—	—
Woj. rzeszowskie									
1. Brzozów	90,0	92,5	92,5	10,0	6,7	6,7	—	0,8	0,8
2. Dębica	96,5	94,5	95,6	3,3	5,3	4,3	0,2	0,2	0,1
3. Gorlice	79,7	84,3	86,8	19,1	15,1	11,7	1,2	0,6	1,5
4. Jarosław	66,7	75,6	72,0	30,6	23,7	23,9	2,7	0,7	4,1
5. Jasło	87,8	91,1	93,2	12,0	8,5	6,5	0,2	0,4	0,3
6. Kolbuszowa	96,6	97,6	97,4	3,4	2,4	2,6	—	—	—
7. Krosno	80,1	90,4	86,8	19,9	9,6	13,2	—	—	—
8. Lesko	79,6	49,2	56,2	19,8	50,0	43,1	0,6	0,8	0,7
9. Leżajsk	—	85,0	85,1	—	14,5	13,8	—	0,5	1,1
10. Lubaczów	41,3	51,4	59,8	58,7	48,6	40,2	—	—	—
11. Łańcut	89,5	95,9	96,1	10,3	4,9	2,7	0,2	0,2	1,2
12. Mielec	95,0	95,0	94,4	4,7	5,0	5,6	0,3	—	—
13. Nisko	87,2	88,4	88,9	12,8	11,3	10,9	—	0,3	0,2
14. Przemyśl	51,3	65,4	68,7	47,7	34,1	29,3	1,0	0,5	2,0
15. Przeworsk	94,9	93,8	93,1	5,1	5,4	6,1	—	0,8	0,8
16. Ropczyce	—	98,0	96,2	—	1,9	3,8	—	0,1	0
17. Rzeszów	97,2	96,1	96,0	2,8	3,7	3,8	—	0,2	0,2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
18. Sanok	43,6	58,4	62,3	54,3	40,0	36,5	2,1	1,6	1,2
19. Strzyżów	—	97,9	98,6	—	1,7	1,1	—	0,4	0,3
20. Tarnobrzeg	77,3	79,6	82,5	22,5	20,3	17,5	0,2	0,1	—
21. Ustrzyki Dolne	—	21,0	39,4	—	67,9	51,8	—	11,1	8,8
22. Radymno	—	58,8	—	—	35,3	—	—	6,0	—
Województwo	74,0	79,3	82,4	25,4	19,6	16,5	0,6	1,1	1,1
M. Przemyśl	—	68,9	52,6	—	31,1	47,4	—	—	—
M. Rzeszów	—	95,0	89,4	—	5,0	10,6	—	—	—
M. Stalowa Wola	—	96,3	71,4	—	3,7	28,8	—	—	—

Woj. szczecińskie

1. Chojna	63,9	49,3	46,0	35,1	50,3	52,7	1,0	0,4	1,3
2. Choszczno	58,7	52,4	46,7	38,8	47,3	52,4	2,5	0,3	0,9
3. Goleniów	49,8	45,1	43,5	50,2	54,5	54,7	—	0,4	1,8
4. Gryfice	—	48,3	40,9	—	51,7	58,2	4,1	—	0,9
5. Gryfino	39,8	42,0	38,2	56,7	56,9	59,1	3,5	1,1	2,7
6. Kamień Pom.	38,5	40,4	35,2	61,5	58,0	57,1	—	1,6	7,7
7. Łobez	28,6	32,3	24,6	67,6	67,7	73,9	3,8	—	1,5
8. Myślibórz	51,7	54,8	51,8	47,6	45,2	47,0	0,7	—	1,2
9. Nowogard	48,9	52,6	40,7	48,7	46,6	53,9	2,4	0,8	5,4
10. Pyrzyce	38,8	48,0	42,0	56,8	49,8	53,4	4,4	2,2	4,6
11. Stargard Szcz.	50,7	46,3	41,9	43,8	52,3	55,1	5,5	1,4	3,0
12. Szczecin	29,5	39,6	35,9	68,7	57,2	57,4	1,8	3,2	6,7
13. Wolin	85,9	49,9	48,8	—	50,1	48,4	—	—	2,8
Województwo	46,3	46,7	41,4	50,8	52,5	55,8	2,9	0,8	2,8
M. Szczecin	—	52,6	49,0	—	47,5	47,3	—	—	3,7

Woj. warszawskie

1. Ciechanów	94,9	93,8	92,4	5,0	4,3	6,0	0,1	1,9	1,6
2. Garwolin	96,5	96,9	96,5	3,3	3,1	3,5	0,2	0,04	—
3. Gostynin	91,6	92,7	92,7	5,6	4,9	4,4	2,8	2,4	2,9
4. Grodzisk Maz.	87,7	94,7	94,7	11,8	4,9	4,5	0,5	0,4	0,8
5. Grójec	94,1	94,0	93,5	5,8	5,1	5,7	0,1	0,9	0,8
6. Łosice	—	97,3	95,5	—	2,2	4,4	—	0,5	0,1
7. Maków Maz.	96,7	95,2	95,4	3,1	3,0	3,3	0,2	1,8	1,3
8. Mińsk Maz.	98,2	97,9	98,0	1,8	1,8	2,0	—	0,3	0
9. Mława	95,2	95,1	90,7	4,1	4,1	9,0	—	1,0	0,7
10. Nowy Dwór Maz.	—	90,3	91,3	—	8,7	8,0	—	1,0	0,7
11. Ostrołęka	98,0	97,9	98,5	2,0	2,0	1,5	—	0,1	—
12. Ostrów Maz.	97,5	96,9	97,9	2,5	3,1	2,1	—	—	—
13. Otwock	—	97,0	97,4	—	2,5	2,1	—	0,5	0,5
14. Piaseczno	—	88,2	88,8	—	11,3	10,3	—	0,5	0,9
15. Płock	94,9	95,9	94,6	4,1	3,6	4,4	1,0	0,5	1,0
16. Płońsk	95,3	96,0	95,7	3,9	3,3	3,3	0,8	0,7	1,0
17. Pruszków	—	75,0	75,9	—	23,9	23,0	—	1,1	1,8
18. Przasnysz	97,7	95,9	97,0	2,3	3,6	2,5	—	0,5	0,5
19. Pułtusk	95,4	94,8	96,4	4,1	3,8	3,2	0,5	1,4	0,4
20. Ryki	—	96,4	95,4	—	3,4	4,4	—	0,2	0,2
21. Siedlce	98,3	98,1	98,3	1,7	1,9	1,7	—	0,03	—
22. Sierpc	96,5	95,7	95,3	3,0	3,9	4,5	0,5	0,4	0,2
23. Sochaczew	94,1	94,1	94,2	5,1	4,9	4,9	0,8	1,0	0,9

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
24. Sokółów Podl.	98,3	95,1	98,0	1,5	4,1	1,5	0,2	0,8	0,5
25. Węgrów	97,2	96,6	97,3	2,6	3,1	2,7	0,2	0,3	—
26. Wołomin	—	96,4	96,8	—	3,5	3,1	—	0,1	0,1
27. Wyszaków	—	94,0	93,7	—	5,5	6,0	—	0,5	0,3
28. Żuromin	—	93,2	93,3	—	6,3	6,5	—	0,5	0,2
29. Warszawa	86,6	—	—	13,4	—	—	—	—	—
30. Radzymin	98,3	—	—	—	—	—	1,7	—	—
Województwo	95,4	95,0	95,0	4,6	4,3	4,4	0,04	0,7	0,6
M. Ótwock	—	100,0	90,8	—	—	9,2	—	—	—
M. Płock	—	85,2	84,1	—	14,8	15,9	—	—	—
M. Pruszków	—	57,8	67,6	—	42,2	32,4	—	—	—
M. Siedlce	—	80,6	74,0	—	19,4	26,0	—	—	—
M. Żyrardów	—	65,5	77,8	—	34,5	22,2	—	—	—
Woj. wrocławskie									
1. Bolesławiec	85,1	81,8	74,3	—	17,8	25,0	—	0,4	0,7
2. Bystrzyca	93,3	80,9	75,9	—	19,1	24,1	—	—	—
3. Dzierżoniów	66,4	69,1	61,7	33,0	20,7	37,1	0,6	10,2	1,2
4. Góra	64,2	62,3	56,8	35,1	37,4	42,7	0,7	0,3	0,5
5. Jawor	77,3	74,0	68,8	—	25,6	30,8	—	0,4	0,4
6. Jelenia Góra	80,7	74,5	69,4	18,5	21,0	26,4	0,8	4,5	4,2
7. Kamienna Góra	90,0	81,2	67,6	—	18,8	32,4	—	—	—
8. Kłodzko	83,5	73,6	63,4	—	26,4	35,6	—	—	1,0
9. Legnica	64,8	66,5	58,5	30,5	32,7	40,5	4,7	0,8	1,0
10. Lubań	84,5	79,7	67,3	—	20,2	32,6	—	0,1	0,1
11. Lubin	58,4	60,3	52,1	38,4	39,7	47,9	3,2	—	—
12. Lwówek Śląski	85,0	79,1	73,6	14,3	19,9	26,4	0,7	1,0	—
13. Milicz	75,1	71,6	66,4	—	28,0	33,6	—	0,4	—
14. Nowa Ruda	—	83,0	72,2	—	17,0	27,8	—	—	—
15. Oleśnica	76,4	77,6	72,5	19,0	22,2	27,2	4,6	0,2	0,3
16. Olawa	82,2	76,4	67,1	16,5	22,5	31,9	1,3	1,1	1,0
17. Strzelin	63,6	64,7	60,0	30,1	34,8	39,6	6,3	0,5	0,4
18. Syców	71,9	75,9	69,0	25,1	24,1	31,0	3,0	—	—
19. Środa Śląska	56,0	58,3	48,3	41,3	41,0	51,7	2,7	0,7	—
20. Świdnica	68,8	67,6	57,9	27,2	29,8	36,8	4,0	2,6	5,3
21. Trzebnica	63,2	73,2	64,7	35,0	25,7	34,3	1,8	1,1	1,0
22. Wałbrzych	80,3	79,3	66,9	18,3	20,4	33,1	1,4	0,3	—
23. Wołów	70,6	63,8	52,8	29,3	36,0	46,9	0,1	0,2	0,3
24. Wrocław	60,8	63,6	58,0	—	35,7	40,6	7,1	0,7	1,4
25. Ząbkowice	80,1	74,0	66,8	—	24,1	32,6	0,7	1,9	0,6
26. Zgorzelec	67,3	72,4	63,8	—	27,6	36,2	—	—	—
27. Złotoryja	—	64,8	58,9	—	34,8	41,1	—	0,4	—
Województwo	73,0	70,8	63,1	—	28,5	36,1	—	0,7	0,8
M. Jelenia Góra	—	66,2	50,1	—	23,0	49,9	—	10,8	—
M. Legnica	—	36,3	39,6	—	63,7	59,2	—	—	1,2
M. Świdnica	—	38,9	21,8	—	49,1	66,2	—	12,0	12,0
M. Wałbrzych	—	48,8	47,5	—	51,2	52,5	—	—	—
Woj. zielonogórskie									
1. Głogów	70,7	64,0	59,2	29,3	34,4	40,0	—	1,6	0,8
2. Gorzów	67,5	72,0	65,8	32,5	27,7	33,8	—	0,3	0,4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Krosno Odrzańskie	69,2	75,4	64,5	30,3	24,6	35,1	0,5	—	0,4
4. Lubsko	—	75,0	65,3	—	24,6	33,2	—	0,4	1,5
5. Międzyrzecz	78,9	71,4	53,8	20,6	27,3	43,9	0,5	1,3	2,3
6. Nowa Sól	—	69,5	64,7	—	30,3	35,3	—	0,2	—
7. Słubice	—	43,9	32,7	—	55,4	63,9	—	0,7	3,4
8. Strzelce Kraj.	58,7	65,7	57,3	40,3	34,2	42,1	1,0	0,1	0,6
9. Sulechów	—	71,9	63,3	—	28,1	34,9	—	—	1,8
10. Sulęcín	56,1	58,7	46,7	41,4	40,9	52,7	2,5	0,4	0,6
11. Szprotawa	—	68,5	64,6	—	31,5	35,5	—	—	—
12. Świebodzin	73,6	54,9	46,5	22,7	44,4	52,7	3,7	0,7	0,8
13. Wschowa	77,5	76,9	71,1	18,3	22,5	28,9	4,2	0,6	—
14. Zielona Góra	82,4	81,4	76,8	17,5	18,3	23,2	0,1	0,3	—
15. Żagań	67,2	64,6	58,4	32,8	34,0	40,2	—	1,4	1,4
16. Żary	70,3	69,4	63,3	29,3	29,5	36,1	0,4	1,1	0,6
17. Babimost	81,4	—	—	18,6	—	—	—	—	—
18. Gubin	74,4	79,3	—	25,6	20,7	—	—	—	—
19. Kozuchów	73,6	—	—	26,4	—	—	—	—	—
20. Rzepin	51,7	—	—	48,3	—	—	—	—	—
21. Skwierzyna	55,2	53,2	—	44,8	46,8	—	—	—	—
Województwo	67,9	66,5	58,8	30,5	33,0	40,2	1,6	0,5	1,0
M. Gorzów Wlk.	—	45,8	58,2	—	54,2	41,8	—	—	—
M. Zielona Góra	—	62,6	42,6	—	37,4	57,4	—	—	—

CHANGES IN THE AGRARIAN STRUCTURE IN POLAND 1945—1975
(A spatio-temporal analysis)

S u m m a r y

The study is based on both statistical data, mainly general censuses of 1950, 1960 and 1970 but also on various other data compiled by the Central Office of Statistics (GUS), on a number of publications and first of all on the studies carried on in 1971—1975 within the key problem the "Foundations of the Country's Spatial Organization" organized and coordinated by the Institute of Geography, Polish Academy of Sciences. Studies on "Changes and development tendencies in the spatial structure of Polish agriculture in 1945—1970 formed a part of that project. In such a study on "Changes and development tendencies in the agrarian structure of Poland for which the present author was responsible was one of the problems of the latter study.

As time is concerned the present study covers the whole postwar period up to 1975 using over 300 powiats, administrative units of the intermediate order served as basic units of the study. As however in result of the reform of the administrative division of Poland in 1975, powiats ceased to exist the spatial analysis for 1975 was made based on 49 new voivodships (fig. 2, 8, 9).

In the introductory part all source-materials that served as a basis for the present study are analyzed and discussed.

In the chapter I "Agrarian structure — concept and research" the concept of agrarian structure in the Polish and foreign geographical literature, as well as the opinions on that concept by Polish economists, sociologists, historians, lawyers etc are discussed. Finally former studies on agrarian structure in Poland are reviewed.

In the chapter II the results of land reform of the years 1944—1947 as a principal basis of the present day agrarian structure are first reminded. Then the transformations of agrarian structure of Poland resulting from the development of state and collective farming are discussed.

In the section 1 of this chapter the role of individual farming in Poland, changes in the size-structure of private holdings as well as in its spatial differentiation are discussed. The period 1950—1960 was characterized by the growing subdivision of private holdings in the result of which the total number of holdings, in particular the smallest ones, greatly increased. In result the average size of private holding in Poland decreased from 5,53 to 5,15 ha. However regional differences both in the average size of holdings size-structure and its transformations were stil considerable. In result of industrialization and urbanization of the country the age structure of farmers deteriorated and in some parts of Poland the number of part-time farmers greatly increased.

In 1960—1970 governmental policy aimed at the limitation of the further subdivision of private holdings a new possibility for old farmers of passing their

land to the state in return for the retirement pension, as well as various measures to increase the efficiency and rentability of private farming had reversed to some extent the previous trend of subdivision of holdings.

In result, while a number of smallest holdings, often belonging to part-time farmers, was still increasing, the number and importance of largest holdings also increased, both at a charge of medium sized holdings. In consequences the average size of private holdings increased by 4 percent. Those transformations however differed in various parts of the country so the contrasts in the size structure of individual holdings between south-eastern Poland and remaining territories increased.

By means of the techniques of successive quotients the synthetic view on the spatial differentiation of size structure of private holdings has been attempted (fig. 7a,b,c).

Next the problems of fragmentation of private holdings and their consolidation, growing role of tenancy and the process of passing of some private land to the State Land Fund were discussed.

In the section 2 the development of simple forms of cooperation between individual farmers such as agricultural circles, their cooperatives and more recently of joint farming is discussed.

Section 3 is devoted to the development of collective farming and the changes in its spatial distribution in Poland (fig. 8a,b,c,d).

Section 4 contains the discussion on the development of state farming in Poland, its distribution and transformations.

In result of abandonment of land by people leaving for cities as well as of passing to state farming of a part of land from State Land Fund, the importance of state farming was growing. Here however another contrasts could be observed between north-western half of Poland where the role of state farming is considerable and growing and the south-eastern half in which they do not play but a negligible role (fig. 9a,b,c,d).

In the chapter three the most important changes in the period 1970—1975 are analysed.

Translated by Author

АГРАРНАЯ СТРУКТУРА ПОЛЬШИ В 1945—1975 ГОДАХ

(Территориально-временный анализ)

Резюме

Настоящая работа была подготовлена на основе Всеобщих статистических переписей от 1950, 1960, 1970 годов, разных издательств Главного Статистического Управления и других литературных источников а также работ проведенных в 1970—1975 годах в рамках т.н. „Узловой” проблемы — „Основы территориальной организации страны”, координированной Институтом Географии ПАН.

Программа этих исследований охватывала между прочим темы касающиеся „Перемены и тенденции развития территориальной структуры сельского хозяйства Польши в 1945—1970 годах”. Одна из тем „Перемены и тенденции аграрной структуры Польши является основой настоящей работы.

Территориальный анализ исследованных процессов был проведен для всей страны в масштабе поватов — свыше 300 единиц. Но в связи с новым административным делением страны, введенном в 1975 году, территориальный анализ для этого года был проведен в масштабе 49 новообразованных воеводств (рис. 2d, 8d, 9d).

Во введении работы дана короткая характеристика источников и материалов являющихся основой настоящей работы.

Первый раздел — аграрная структура, понятия и исследования — содержит обзор прежних исследований проведенных по этим вопросам географами социологами, историками и юристами а также дискуссией понятия аграрная структура.

Во втором разделе представлены результаты аграрной реформы от 1944—1947 годов как основы современной аграрной структуры Польши, перемены этой структуры, развитие государственных и коллективных сельских хозяйств.

В первом подразделе обсуждаются вопросы перемен удельного веса единоличных хозяйств в общей площади сельскохозяйственных угодий, а также структуре этих хозяйств по размерам и её территориальной дифференциации.

В 1950—1960 годах имели место процессы расчленения более крупных единоличных хозяйств, процессы превращения многих мелких хозяйств в „крестьянско-рабочие” а также переход земли некоторых единоличных хозяйств в социалистические сельские хозяйства. Большое влияние на эти процессы имело быстрое развитие промышленности и вызванной этими процессами миграции сельского населения в города.

В период 1950—1960 годов наблюдалось некоторое ухудшение структуры единоличных хозяйств. Возросло участие хозяйств с ареалом ниже 2 га в общей поверхности сельскохозяйственных угодий, одновременно средний ареал единоличных хозяйств в Польше понижился с 5,53 на 5,15 га.

В 1960—1970 годах благодаря новой политике государства по отношению к сельскому хозяйству перемены в аграрной структуре имели уже положительный характер. Кроме перемен вызванных уставом от 1963 года касающимся деления единоличных хозяйств в итоге наследований и сделание им возможности передачи хозяйств государству за пенсию, особое влияние на положительные перемены аграрной структуры единоличных хозяйств имело

увеличение капиталовложения и повышение рентабельности их производства. В этот период отмечено увеличение среднего ареала единоличных хозяйств о 4%.

Тенденции перемен в хозяйствах принадлежащих к отдельным (по ареалу) группам, не были одинаковыми и привели к значительным разностям в структуре ареала единоличных хозяйств между юговосточной и остальными частями Польши. В итоге проведенных авторской исследований были определены (методом последовательных частных) типичные структуры единоличных хозяйств а также их распространение по территории страны в 1960 и 1970 годах (рис. 7а, б, с).

В дальнейшей части подраздела были обсуждены процессы расдробления принадлежащих хозяйствам земель, работы по их соединению а также вопросы арендования земель единоличных хозяйств и их передача в государственный Земельный Фонд.

Во втором подразделе представлены процессы развития простых форм кооперации между единоличными хозяйствами: развитие сельскохозяйственных кружков и их кооперативов (СКР) а также обединенных сельских хозяйств.

В третьем подразделе обсуждаются процессы развития коллективных сельских хозяйств а также перемены участия их земель в общей площади сельскохозяйственных угодий по отдельным раоинам страны (рис. 8а, б, с, d).

В четвертом подразделе представлено организационные перемены и рост участия ареала государственных сельских хозяйств в общей площади сельскохозяйственных угодий.

В результате миграции молодого населения деревни в город, старения единоличных крестьян, у которых нет наследников и они вынуждены передавать свои хозяйства государству за пенью. В следстве этого доля земель принадлежащих госсельхозияствам постоянно возрастает. Но всё же ещё большинство госсельхозияств находится в северных и западных воеводствах. В остальных частях страны участие госсельхозияств в собственно-стной структуре земель пока незначительно (рис. 9а, б, с, d).

Перевод К. Венцовского

WAŻNIEJSZE DOSTRZEŻONE BŁĘDY DRUKU

Str.	Wiersz	Jest	Powinno być
9	7	opruszają	poruszają
14	17	paesagi	paesaggi
31	3	of 10 hectares	of over 10 hectares
51	1	najniższy	najniżej
55	4	existed	existent
59	8	1970—1975	Lata 1970—1975
61	7	dysponując	dysponuje
61	6	przejmując	przejmuje
79	23	Górowo	M. Górowo

W. Tyszkiewicz, Struktura...

<http://rcin.org.pl>

**WYDAWNICTWO IG i PZ PAN
VARIA**

B. OLSZEWICZ — **Dorobek polskiej historii geografii i kartografii w latach 1945—1969**, 1973, s. 172, zł 48,—

J. MISZAŁSKI — **Współczesne procesy eoliczne na Pobrzeżu Słowińskim. Studium fotointerpretacyjne**, 1973, s. 150 + nlb., zł 30,—

Z. CIĘTAK, S. PIETKIEWICZ — **Słownik geograficzny angielsko-polski**, 1974, s. 422, zł 120,—

CENTRALNY KATALOG ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH W POLSCE

Zeszyt 1. **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800**, 1961, s. 247, zł 72,—

Zeszyt 2 (uzupełniający). **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482—1800**, 1963, s. 112, zł 28,—

Zeszyt 3. **Katalog atlasów 1801—1919**, 1965, s. 342, zł 76,—

Zeszyt 4. **Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1528—1945**, 1968, s. 160, zł 48,—

Zeszyt 5. **Wieloarkuszowe mapy topograficzne Polski 1576—1870** (w przygotowaniu)

**Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten-Czap-
skiego i w innych zbiorach. Oprac. W. Kret** (w druku)

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1975

- 1—2 M. DRZAŁ — Parki w Polsce, s. 306 + nlb., zł 48,—
- 3—4 PRACA ZBIOROWA — Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej, cz. I, s. 113, zł 48,—
- 5—6 PRACA ZBIOROWA — Wpływ działalności gospodarczej na stosunki wodne Kotliny Sandomierskiej, s. 61, zł 24,—

1976

- 1 PRACA ZBIOROWA — Streszczenie prac habilitacyjnych i doktorskich — 1974, s. 126, zł 24,—
- 2 E. GIL — Splukiwanie glęby na stokach fliszowych w rejonie Szymbarku, s. 65 + nlb., zł 24,—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Charakterystyka użytkowania ziemi w Polsce w 1970 roku, s. 107, zł 24,—
- 4—5 J. SZYRMER — Przemiany w strukturze przestrzennej produktywności i specjalizacji w rolnictwie indywidualnym w Polsce w latach 1960—1970, s. 74, zł 24,—
- 6 L. KOUTANIEMI, A. RACHOCKI — Dolina rzeki Oulanki (północno-wschodnia Finlandia), s. 62 + nlb., zł 24,—

1977

- 1 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1975, s. 85, zł 24,—
- 2—3 M. PULINA — Zjawiska krasowe w Sudetach polskich, s. 48 + nlb., zł 48,—
- 4 PRACA ZBIOROWA — Problemy bioklimatologii uzdrowiskowej, cz. II, s. 85, zł 24,—
- 5 L. MAZURKIEWICZ — Zastosowanie metody symulacji w badaniu zmian przestrzennej struktury miasta (na przykładzie Wałbrzycha), s. 68, zł 24,—
- 6 R. SOJA, K. WIT-JÓZWIK, A. WELC — Opady atmosferyczne i deflacja w okolicach Szymbarku, s. 83, zł 24,—

1978

- 1 W. TYSZKIEWICZ — Struktura agrarna Polski 1945—1975. Analiza przestrzenno-czasowa, s. 87, zł 24,—
- 2—3 R. GLAZIK — Wpływ zbiornika wodnego na Wiśle we Włocławku na zmiany stosunków wodnych w dolinie,
- 4 S. KOZARSKI, J. SZUPRYCZYNSKI — Formy i osady glacialne na przedpolu lodowca Sidu (Islandia)
- 5 A. MAKSIMIUK-PAZURA — Aglomeracje miejskie w Polsce jako bieguny rozwoju społeczno-gospodarczego
- 6 PRACA ZBIOROWA — Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich — 1976